न्यायसूत्र भाष्यम्

गौतमसूत्रभाष्यम् वात्स्यायनीयम्

१२५०

६५ पत्र

न्याय

गौतमसूत्रभाष्यम्

१८५०

भा॰ ॐ नमः प्रमाणाय ॥ प्रमाणतोर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणं॰ प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिप
१ त्तिः नार्थप्रतिपत्तिमंतरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यं॰ प्रमाणेन खल्वयं ज्ञातार्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहा सतिवा २
तस्येप्साजिहासावा॰ तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते॰ सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेना
भिसंबन्धः समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन्वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा॰ अर्थस्तु सुखं दुःखं सुखहेतु
र्दुःखहेतुश्च॰ सोयं प्रमाणार्थोऽपरिसंख्येयः प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वात्॰ अर्थवति च प्रमाणे प्रमा
ता प्रमेयं प्रमितिरित्यर्थवंति भवंति॰ कस्मात्॰ अन्यतमापायेर्थस्यानुपपत्तेः॰ तत्र यस्येप्साजिहासाप्र
युक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता स येनार्थं प्रमिणोति तत् प्रमाणं॰ योर्थः प्रमीयते तत्प्रमेयं॰ यदर्थविज्ञानं सा प्रमि
तिः चतसृषु चैवंविधास्वर्थतत्त्वं परिसमाप्यते॰ किं पुनस्तत्त्वं॰ सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः सत्सदिति
गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति॰ असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति॰ न्या॰

कथमत्तस्यप्रमाणेनोपलब्धिरिति· सत्युपलभ्यमानेतदनुपलब्धेः· प्रदीपवत्· यथादर्शकेनदीपेनदृश्येगृह्यमाणेतदिव
यन्नगृह्यतेतन्नास्ति· यद्यभविष्यदिदमिवव्यज्ञास्यतविज्ञानाभावान्नास्तीति· एवंप्रमाणेनसतिगृह्यमाणेतदि
वयन्नगृह्यतेतन्नास्ति· यद्यभविष्यदिदमिवव्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति· तदेवंसतःप्रकाशकंप्रमाणमस
दपिप्रकाशयतीति· सच्चखलुषोडशधाव्यूढमुपदेक्ष्यते तासांखल्वासांसद्विधानां· प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन
दृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेय
साधिगमः· १ निर्देशेयथावचनंविग्रहः चार्थेद्वन्द्वसमासः प्रमाणादीनांतत्त्वमितिशैषिकीषष्ठी· तत्त्वस्यज्ञानं
निःश्रेयसस्याधिगमइतिकर्मणिषष्ठ्यौ· एतावन्तोविद्यमानार्थाः एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः सोऽयम
नवयवेनतन्त्रार्थउद्दिष्टोवेदितव्यः· आत्मादेःखलुप्रमेयस्यतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्य
तइति· हेयंतस्यनिर्वर्तकंहानमात्यन्तिकं· तस्योपायोऽधिगन्तव्यइत्येतानिचत्वार्यर्थपदानिसम्यग्बुद्ध्वानिःश्रे
यसमधिगच्छति· तत्रसंशयादीनांपृथग्वचनमनर्थकं· संशयादयोयथासंभवंप्रमाणेषुप्रमेयेषुचान्तर्भवन्तोनव्यति

भा॰ २ रिच्यंत इति। सत्यमेतत्। इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वि
क्षिकी न्यायविद्या तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्या
त्। यथोपनिषदः। तस्मात्संशयादिभिः पदार्थैः पृथक्प्रस्थाप्यते। तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्त्तते किं त
र्हि संशयितेर्थे यथोक्तं विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति। विमर्शः संशयः पक्षप्रतिपक्षौ न्याय
प्रवृत्तिः अर्थावधारणं निर्णयः तत्त्वज्ञानमिति। स चायं किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः प्रमेयेन्त
र्भवन्नेवमर्थं पृथगुच्यते। अथ प्रयोजनं। येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनं। यमर्थमभीप्सन् जिहासन्वा कर्मारभते। तेना
नेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते कः पुनरयं न्यायः प्रमाणैरर्थ
परीक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्त्त
त इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रं। यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति तत्र वादजल्पौ सप्र
योजनौ वितण्डा तु परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः स प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः न्या॰

सोस्यसिद्धांतइतिवैतंडिकत्वंजहाति· अथनप्रतिपद्यतेनायंलौकिकोनपरीक्षकइत्यापद्यते अथापिपरपक्षप्रतिषे
धज्ञानंप्रयोजनंब्रवीति· एतदपितादृगेवयोज्ञापयतियोजानातियेनज्ञाप्यते यच्चप्रतिपद्यतेयदितदवैतंडिकत्वंजहा
ति· अथनप्रतिपद्यतेपरपक्षप्रतिषेधज्ञानंप्रयोजनमितिएतदस्यवाक्यमनर्थकंभवति· वाक्यसमूहश्चस्थापनाही
नोवितंडा· तस्ययद्यभिधेयमर्थंप्रतिपद्यतेसोस्यपक्षःस्थापनीयोभवति· अथनप्रतिपद्यतेप्रलापमात्रमनर्थकंभव
तिवितंडात्वंनिवर्त्ततइति· अथदृष्टांतःप्रत्यक्षविषयोर्थः यत्रलौकिकपरीक्षकाणांदर्शनंनव्याहन्यतेसचप्रमेयंत
स्यपृथग्वचनंचतदाश्रयावनुमानागमौतस्मिन्सतिस्यातामनुमानागमावसतिचनस्याताम्· तदाश्रयाचन्यायप्रवृत्तिः दृष्टान्तवि
रोधेनचपरपक्षःप्रतिषेधोवचनीयोभवतिदृष्टांतसमाधिनाचस्वपक्षःसाधनीयोभवतिनास्तिकश्चदृष्टांतमभ्युपगच्छन्नास्तिक
त्वंजहाति·अनभ्युपगच्छन्किंसाधनःपरमुपालभेतेति·निरुक्तेनदृष्टांतेनशक्यमभिधातुं·साध्यसाधनसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीदृष्टां
तउदाहरणं·तद्विपर्ययाद्वाविपरीतमिति·अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोर्थःसिद्धांतः· सचप्रमेयंतस्यपृथग्वचनंसत्सुसिद्धांतभेदेषुवा
दजल्पवितंडाःप्रवर्त्तंतेनातोन्यथेतिसाधनीयार्थस्ययावतिशब्दसमूहेसिद्धिःपरिसमाप्यतेतस्यपंचावयवाःप्रतिज्ञादयः

भा. ३

समस्तमपेक्ष्यावयवा उच्यंते· तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा हेतुरनुमानं· उदाहरणं प्रत्यक्षं· उपनयनमुपमानं· सर्वेषा
मेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति सोयं परमो न्याय इति· एतेन वादजल्पवितंडाः प्रवर्त्तंते नातोन्यथेति
तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था ते चैते ऽवयवाः शब्दविशेषाः संतः प्रमेयेन्तर्भूताः एवमर्थं पृथगुच्यंत इति· तर्को न प्रमाणसंगृ
हीतो न प्रमाणांतरं प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते· तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते आ
होस्विदकृतकेन एवमविज्ञाततत्त्वेर्थे कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्त्तते· यदि कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते हेतूच्छेदादुपपन्नोयं ज
न्मोच्छेदः अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोयं जन्मोच्छेदः· अथाकस्मिकमतोऽकस्मान्निर्
वर्त्यमानं न पुनर्निर्वर्त्स्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति· एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति
प्रमाणानि प्रवर्त्तमानानि तर्केणानुगृह्यंते तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते तर्क इति सोयमित्थंभूतस्तर्कः
प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालंभाय चार्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयांतर्भूतोपीति· निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमा
णानां फलं· तदवसानो वादः· तस्य पालनार्थं जल्पवितंडे· तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति सोयं निर्णयः प्रमेयां न्या.

तर्ह्येतरएवमर्थं पृथगुद्दिष्ट इति वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाक्यस
मूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणार्थं। उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्वज्ञानाय भवतीति। तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्वाध्यवसायसंर
क्षणार्थमित्युक्तं। निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्यंतीति। जल्पवितंडयोस्तु निग्रहस्था
नानीति। छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थ इति। उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनं छलजा
तिनिग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्यनुयोगः। जातेश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयं च सुकरः प्रयोगः।
इति सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना। प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणां। आश्रयः सर्व
धर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता। तदिदं तत्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यं इह त्वध्यात्मविद्याया
मात्मादि तत्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः तत्खलु निःश्रेयसं किं तत्वज्ञानानंतरमेव भवति नेत्युच्यते
किं तर्हि तत्वज्ञानात् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः २ तत्रा
त्माद्यपवर्गपर्यन्ते प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्त्तते। आत्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुख

भा. मिति अनित्येऽनित्यमिति अत्राणेऽत्राणमिति सभये निर्भयमिति जुगुप्सितेऽभिमतमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति
४ प्रवृत्तौ नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलमिति दोषेषु नायं दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्त्व आत्मा
५ वा यः प्रेयात् प्रेत्य च भवेदिति अनिमित्तं जन्म अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽनन्तश्चेति नैमित्तिकः
सन्न कर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति अप
वर्गो भीष्मः खल्वयं सर्वकार्योपरमः सर्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वसुखोच्छेदमचैत
न्यममुमपवर्गं रोचयेदिति एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासत्येर्ष्या
मायालोभादयो दोषा भवन्ति दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचानृत
परुषसूचनासंबद्धानि मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यं चेति सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय अथ शुभा श
रीरेण दानं परित्राणं परिचरणं च वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं चेति मनसा दयामस्पृहां श्रद्धां चेति सेयं धर्माय
अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ यथान्नसाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति सेयं कुत्सितस्या न्या.

प्राणाः

भिप्राजितस्य च जन्मनः कारणं जन्म पुनः शरीरेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः तस्मिन्सति दुःखं तत्पुनः प्रति
कूलवेदनीयं वा धना पीडा ताप इति । त इमे मिथ्यादयो दुःखांता धर्मा अविच्छेदेनैव प्रवर्त्तमानाः संसार इति यदा तु
तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयंति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति
जन्मापाये दुःखमपैति दुःखापाये आत्यन्तिकोपवर्गो निःश्रेयसमिति तत्त्वज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातं
आत्मानित्यवदस्तीति एवं दुःखे अनित्ये च आरोग्यसमये जुगुप्सितेज्ञातव्ये च यथाविषयं वेदितव्यं प्रवृत्तावस्ति कर्म अस्ति कर्म
फलमिति दोषेषु दोषनिमित्तोयं संसार इति प्रेत्यभावे खल्वस्ति जंतुर्जीवः सत्त्व आत्मा वा यः प्रेत्य भवेदिति निमित्तव
ज्जन्मनिमित्तवान्जन्मोपरम इत्यनादिः प्रेत्यभावोपवर्गान्त इति नैमित्तिकः सन्प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन्
देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासंतानोच्छेदप्रतिसंधानाभ्यां प्रवर्त्तत इति अपवर्गः शांतः खल्वयं विप्रयोगः सर्वोपरमोपवर्गः बहु चं सर्वं
कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान्सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविदमपवर्गं न रोचयेदिति तद्यथा मधुविषसंपृ
क्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति

भा·
५
5

तत्रनामधेयेनपदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः तत्रोद्दिष्टस्यतत्त्वव्यवच्छेदकोधर्मोलक्षणं· लक्षितस्ययथालक्षणमुप
पद्यतेनवेतिप्रमाणैरवधारणंपरीक्षा तत्रोद्दिष्टस्यप्रविभक्तस्यलक्षणमुच्यते· यथाप्रमाणानांप्रमेयस्यचोद्दिष्ट
स्यलक्षितस्यचविभागवचनंयथाछलस्यवचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्याछलं तत्त्रिविधमिति· अथोद्दिष्टस्यविभागवचनं
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानि अक्षस्याक्षस्यप्रतिविषयंवृत्तिःप्रत्यक्षं· वृत्तिस्तुसंनिकर्षोज्ञानंवा यदा
सन्निकर्षस्तदाज्ञानंप्रमितिः यदाज्ञानंतदाहानोपादानोपेक्षाबुद्धयःफलं अनुमानं मितेनलिंगेनार्थस्यपश्चान्मा
नमनुमानं· उपमानंसामीप्यज्ञानं यथागौरेवंगवयइति सामीप्यंतुसामान्ययोगः शब्दःशब्द्यतेनेनार्थइत्यभि
धीयतेज्ञाप्यते उपलब्धिसाधनानिप्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यं· प्रमीयतेऽनेनेतिकरणार्था
भिधानोहिप्रमाणशब्दस्तद्विशेषसमाख्याया अपितथैवव्याख्यानं· किंपुनःप्रमाणानिप्रमेयमभिसंप्लवंते अ
थप्रमेयंव्यवतिष्ठंतइत्युभयथादर्शनं· अस्त्यात्मेत्याप्तोपदेशात्प्रतीयते तत्रानुमानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञाना
न्यात्मनोलिंगमिति· प्रत्यक्षंयुंजानस्ययोगसमाधिजमात्ममनसोःसंयोगविशेषादात्माप्रत्यक्षइति· अग्निरा न्या·

तोपदेशात्प्रतीयतेऽत्राग्निरिति प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमीयते प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते व्यवस्था
पुनरग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति लौकिकस्य स्वर्गे न लिंगदर्शनं न प्रत्यक्षं स्तनयित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनु
प्रमितिः
मानं तत्र प्रत्यक्षं नागमः पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं नागम इति सा चेयं प्रत्यक्षपरा जिज्ञासितम
र्थमाप्तोपदेशात्प्रतिपद्यमानो लिंगदर्शनेनापि बुभुत्सते लिंगदर्शनानुमितं च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते प्रत्यक्षत उ
पलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्त्तते एवमुक्तमुदाहरणमग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां संभवोऽभिसंप्लवः असंभ
रो वो व्यवस्थेति। अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं न तर्हीदानीमिदं भवति आ
त्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति इदं कारणावधारणमेतावत्प्रत्यक्षे कारणमिति किं तु विशि
ष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत
इति मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इ

भा. ६ ति यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसंप्रत्ययः अर्थसंप्रत्ययाच्च व्यवहारः तत्रेदमिन्द्रियार्थसंनिकर्षादुत्पन्नमर्थ
ज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयं तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जा
नीते रस इति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सच्छाब्दं प्रसज्यते अत आह अव्यपदेश्यमिति। यदिदम
नुपयुक्ते शब्दार्थसंबन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते गृहीतेऽपि च शब्दार्थसंबन्धेऽस्यार्थस्यायं शब्दो
नामधेयमिति यदा तु सोऽर्थो गृह्यते तदा तत्पूर्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थविज्ञानं तादृगेव भ
वति न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः तस्माज्ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते। रूपमिति
ज्ञानं रस इति ज्ञानमिति तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते त
स्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमिति। ग्रीष्मे मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूर
स्थस्य चक्षुषा संनिकृष्यन्ते तत्रेन्द्रियार्थसंनिकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते तच्च प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत आह
अव्यभिचारीति यदतदस्मिन्तादिति तद्व्यभिचारि। यत्तु तस्मिंस्तादिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति दूरा न्या.

चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति धूम इति वा रेणुरिति वा वदेत्तदिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत
आह· व्यवसायात्मकमिति· तच्चैतन्मन्तव्यं· आत्ममनःसंनिकर्षजमेवानवधारणज्ञानमिति चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति
उप यथा चेन्द्रियेणार्थमर्थं मनसोपलभते एवमिन्द्रियेणानवधारयन्मनसानावधारयति यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसा
नवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं संशयो न पूर्वमिति सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायः उपहतेन्द्रियाणामनु
व्यवसायाभावादिति आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यं अनिन्द्रियार्थसंनिकर्षजं हि तदिति इन्द्रियस्य वै स
तो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात्· भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि सगुणानां चैषामिन्द्रियाणां चे
ति मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयं च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति· सति चेन्द्रियार्थसंनिकर्षे संनिधिमसंनिधिं चास्य युगप
ज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति· मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्षणान्तरमिति तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत्प्रत्येतव्यमि
ति परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः· व्याख्यातं प्रत्यक्षं अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सा
मान्यतोदृष्टं च तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धदर्शनं चाभिसंबध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः संबद्धयोर्दर्शनेन लिङ्ग
स्मृतिरभिसंबध्यते स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते पूर्ववदिति· यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा मेघोन्न

भा.
७
7

स्याभविष्यतिवृष्टिरिति. यत्रकार्येणकारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकंनद्याः पूर्णत्वंशीघ्रत्वंचदृष्ट्वास्रोतसोऽनु
मीयतेभूतावृष्टिरिति सामान्यतोदृष्टंव्रज्यापूर्वकमन्यत्रदृष्टस्यान्यत्रदर्शनमिति तथाचादित्यस्यतस्मादस्त्यप्रत्य
क्षस्याप्यादित्यस्यव्रज्येति. अथवापूर्ववदिति यत्रयथापूर्वंप्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमा
नं यथाधूमेनाग्निरिति. शेषवन्नामपरिशेषः सचप्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगाच्छिष्यमाणेसंप्रत्ययः यथासदनित्यमेवमा-
दिनाद्रव्यगुणकर्मणामविशेषेणसामान्यविशेषसमवायेभ्योनिर्भक्तस्यशब्दस्यतस्मिन्द्रव्यगुणकर्मसंशयेनद्रव्यमे
कद्रव्यत्वात् नकर्मशब्दांतरहेतुत्वात्. यस्तुशिष्यतेसोयमितिशब्दस्यगुणत्वप्रतिपत्तिः. सामान्यतोदृष्टंनाम यत्राप्रत्यक्षे
लिंगलिंगिनोःसंबंधेकेनचिदर्थेनलिंगस्यसामान्यादप्रत्यक्षोलिंगीगम्यते यथेच्छादिभिरात्मा इच्छादयोगुणाः गुणा
श्चद्रव्यसंस्थानाः तद्येषांस्थानंसआत्मेति विभागवचनादेवत्रिविधवचनं. महतोमहाविषयस्यन्यायस्यलघीयसा
सूत्रेणोपदेशात्परंवाक्यलाघवंमन्यमानस्यान्यस्मिन्वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्थंभूतेनवाक्यविकल्पेनप्रवृ
त्तः सिद्धांतेछलेशब्दादिषुबहुलंसमाचारःशास्त्रइति सद्विषयंचप्रत्यक्षंसदसद्विषयंचानुमानं कस्मात्. त्रैकाल्यग्रहणात्. त्रिका
लयुक्ताअर्थाअनुमानेनगृह्यंते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीतिचाभूदितिच असच्चखल्वतीतमनागतंचेति अथोप न्या.

मानं प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानं प्रज्ञातेन सामान्यात्प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति यथा गौरेवं गवय इति
किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति समाख्यासं
बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभ्य
मानोस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने
प्रयुक्ते उपमानात्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरति एवमन्योप्युपमानस्य लोके विषयो बुभु
त्सितव्य इति अथ शब्दः आप्तोपदेशः शब्दः आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उ
पदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया वर्तत इत्याप्तः ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणं तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्त इ
ति एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्प्यन्ते नातोन्यथेति स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् यस्येह दृश्यते अर्थः स दृष्टा
र्थः यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः एवमृषिलौकिकवाक्यानां विभाग इति किमर्थं पुनरिदमुच्यते स न मन्येत दृष्टार्थ एवाप्तोप
देशः प्रमाणं अर्थस्यावधारणादिति अदृष्टार्थोपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति
तदुच्यते आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयं तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता

अपूर्वं नैत्यन्वयः पूर्वजन्मानुत्पन्नं नेत्यर्थः अनुत्तरं नैत्यन्वयः उत्तरजन्मन्यपि नाभविष्यतीत्यपि नेत्यर्थः

वेदना संस्कारः

न्या. सर्वज्ञः सर्वानुभावी तस्य भोगायतनं शरीरं भोगसाधनानींद्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः सर्वार्थोपलब्धौ नेंद्रिया
८ णि प्रभवन्तीति सर्वविषयमंतःकरणं मनः शरीरेंद्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निर्वृत्तिकारणं प्रवृत्तिर्दोषाश्च नास्येदं शरी
रमपूर्वं मनुत्तरं च पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त इति प्रेत्यभावः ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलं दुःखमिति
नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानं किं तर्हि जन्मन एवेदं ससुखसाधनस्य दुःखानुषंगाद्दुःखेनाविप्रयो
गात् द्विविधबाधनायोगाद्दुःखमिति समाधिभावनमुपदिश्यते समाहितो भावयति भावयन्निर्विद्यते निर्विण्णस्य वै सुखमपि दुःखत्वेन भाव यन्निर्विद्यते
अप्रशति राग्यं विरक्तस्यापवर्ग इति जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्य
विशेषसमवायाः प्रमेयं तद्भेदेन चापरिसंख्येयं अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः मिथ्याज्ञानात्संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषे
णेति तत्रात्मा तावत्प्रत्यक्षतो न गृह्यते स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्यत इति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति
कथं इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिंगमिति यज्जातीयार्थस्य संनिकर्षात्सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जा
तीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसंधानाद्भवति लिंगमात्म
नः नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न संभवति देहान्तरवदिति एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसंधानाद्दुःखहेतौ न्या.

द्वेषः यज्जातीयोस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुं प्रयतते सोयं प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसं
धातारमंतरेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न संभवति देहांतरवदिति एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः सुखदुःखस्मृ
त्या चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः बुभुत्समानः खल्वयं वि
मृशति किंस्विदिति विमृशन् जानीते इदमिति तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिंगं पूर्वोक्त
एव हेतुरिति तत्र देहांतरवदिति विभज्यते यथानात्मवादिनो देहांतरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसंधीयंते तथैकदेहविष
या अपि न प्रतिसंधीयेरन् अविशेषात् सोयमेकसत्त्वस्य समाचारः स्वयंदृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्येति एवं च सत्त्वानां समाचा नाना
रोन्यदृष्टमन्येन स्मरंतीति तदेतदुभयमशक्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमिति एवमुपपन्नमस्त्यात्मेति तस्य भोगाधि
ष्ठानं चेष्टेंद्रियार्थाश्रयः शरीरं कथं चेष्टाश्रयः ईप्सितं जिहासितं वार्थमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठान
लक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र वर्त्तते तत् शरीरं कथमिंद्रियाश्रयः यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविष
येषु साध्वसाधुषु वर्त्तन्ते स एषामाश्रयस्तच्छरीरं कथमर्थाश्रयः यस्मिन्नायतने इंद्रियार्थसंनिकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःख
धानं१ योः प्रतिसंतच्छरीरमिति भोगसाधनानि पुनः घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणींद्रियाणि भूतेभ्यः जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं ग

भा. गंधं गृह्णातीति रसयतीत्यनेनेति रसनं रसं गृह्णातीति चष्टेऽनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनं त्वक् स्थानमिंद्रियं त्वकु
४ तदुपचारः स्थानादिति श्रृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति एवं समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानींद्रि
१ याणीति भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयाभियमो नैकप्रकृतीनां सति चाविषयाभियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भ
वतीति कानि पुनरिंद्रियकारणानि पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि संज्ञाशब्दैः पृथगुद्देशो भूतानां विभक्तानां प ४
सुवचं कार्यं भविष्यतीति इमे तु खलु गंधरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः पृथव्यादीनां यथाविनियोगं गुणाद्
द्रियाणां यथाक्रमं सर्थाविषयाइति अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्याकर्तुरुपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं
प्रत्याचक्षाणक इवेदमाह वृद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमि[illegible]त्यनर्थांतरं नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति तद्धि चेत
नं स्यात् एकश्चायं चेतनो देहेंद्रियसंघातव्यतिरिक्त इति प्रमेयलक्षणार्थस्य वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादि
ति स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिंगानि तेषु सत्स्विदमपि यु
गपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगं अनिंद्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणांतरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणा
दीनां गंधादीनां च संनिकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यंते तेनानुमीयतेऽस्ति तत्तदिंद्रियसंयोगि सहकारि निमित्ता न्या.

न्तरमव्यापि यस्यासंनिधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं संनिधेश्चोत्पद्यत इति मनःसंयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसंनिकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्ये
रन् ज्ञानानीति॰ क्रमभावात्तु प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतं॰ बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः सोऽयमारम्भः शरीरेण वा
चा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः॰ तदेतत्कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति॰ प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वं॰ ज्ञातारं हि
रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति॰ प्रत्यात्मवेदनीया ह्यमी दोषाः॰ कस्मात्॰ लक्षणतो निर्दिश्य
न्त इति कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति राग
द्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहु नोक्तं भवतीति पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः उत्पन्नस्य क्वचित्सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रे
त्यभावः उत्पन्नस्य संबद्धस्य संबन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः संबन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानं
यत्र क्वचित्प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान्देहादीन्जहाति तत्प्रैति यत्तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्य
भावो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति॰ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलं
सुखदुःखसंवेदनं फलं॰ सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकं च तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभि
प्रेतं तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवति तदेतत्फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति ना

स्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वास्तीति अयं फलस्य हानोपादानस्त्रोतसोऽधिगतो लोक इति अथैतदेव· बाधनालक्षणं
दुःखमिति बाधना पीडा ताप इति तयानुविद्धमनुषक्तमविनिर्भागेन वर्त्तमानं दुःखयोगात् दुःखमिति सोऽयं सर्वं दुः
खेनानुविद्धमिति पश्यन् सुखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते यत्र तु नि
ष्ठा यत्र तु पर्यवसानं तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः तेन दुःखेन जन्मनात्यंतविमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्तस्य जन्मनो हान
मन्यस्य चानुपादानं एतामवस्थामपर्यन्तामपवर्गं वेदयंतेऽपवर्गविदः तदभयमजरममृत्युपदं ब्रह्मक्षेमप्राप्तिरिति
नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यंतं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यंते तेषां प्रमाणा
भावादनुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति नित्यस्याभिव्य
क्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्तदुत्पद्यत इति सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेनाविशेषः यथा
मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च सान्निध्येनोपपन्नस्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति उभयस्य नित्यत्वात् अभ्यनुज्ञानेन च ध
र्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण तस्य च
नित्यसंवेदनस्य च सहभावो यौगपद्यं गृह्येत तेन सुखाभावो नानभिव्यक्तिरस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे हेतुव

चनं अथमोक्षेनित्यस्यसुखस्यसंवेदनमनित्यं यत उत्पद्यते सहेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्यनिमित्तांतरसहितस्यहेतुत्वं
आत्ममनःसंयोगोहेतुरितिचेत् एवमपितस्यसहकारिनिमित्तांतरं वचनीयमिति धर्मस्यकारणवचनं यदिधर्मोनिमि
त्तांतरंतस्यहेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति योगसमाधिजस्यकार्यावसायविरोधात् प्रक्षयेसंवेदनानिवृत्तिः यदियोग
समाधिजोधर्मोहेतुस्तस्यकार्यावसायविरोधात् प्रक्षयेसंवेदनमत्यंतंनिवर्त्तेत यातु असंवेदनेचाविद्यमानेनाविशे
षः यदिधर्मक्षयात्संवेदनोपरमोनित्यंसुखंनसंवेद्यत इति विद्यमानंनसंवेद्यते याविद्यमानमिति नानुमानंविशि
ष्टेस्तीति अप्रक्षयश्चधर्मस्यनिरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजोधर्मोनक्षीयत इति नास्त्यनुमानमुत्प
त्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्यैवानुमानं यस्यतुसंवेदनोपरमोनास्ति तेनसंवेदनेनहेतुर्नित्य इत्यनुमेयं नित्येचमुक्तसंसारस्थ
योरविशेष इत्युक्तं यथामुक्तस्यनित्यंसुखंतत्संवेदनहेतुश्चसंवेदनस्यतूपरमोनास्ति कारणस्यनित्यत्वात् तथासंसारस्थस्या
पीति एवंचसति धर्माधर्मफलेनसुखदुःखसंवेदनेनसाहचर्यंगृह्येतेति शरीरादिसंबंधः प्रतिबंधहेतुरितिचेत् न शरीरादीना
मुपभोगार्थत्वात् विपर्ययस्यचानुमानात् स्यान्मतं संसारावस्थस्यशरीरादिसंबंधोनित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबंधकः ते
नाविशेषोनास्तीति एतच्चायुक्तं शरीरादय उपभोगार्थास्तेभोगप्रतिबंधंकरिष्यंतीत्यनुपपन्नं नच चास्त्यनुमानम

शरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति इच्छाधिगमार्थापवृत्तिरिति चेत् न आनिष्टोपरमार्थत्वात् इदमनुमानं इष्टाधिगमार्थो
११ मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति नेष्टमनिष्टेनाननुविद्धं संभवतीति इष्टमप्यनिष्टं संपद्यते ऽनिष्टहानाय घटमा-
न इष्टमपि जहाति विवेकहानस्याशक्यत्वादिति दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्यानि-
त्यं सुखं कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्ट्वा अतिक्रम्य मुक्तस्यानित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः साधीयश्चैवं
मुक्तस्य चैकात्म्यं कल्पितं भवतीति उपपत्तिविरुद्धमिति चेत् समानं देहादीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यं च
मिति समानं सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचना-
दागमोऽपि सत्यविरोधः यद्यपि कश्चिदागमः स्यान्मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयु-
क्त इत्येवमुपपद्यते दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोक इति नित्यसुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो
रागस्य बन्धनसमाज्ञानात् यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति नित्यसुखरागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षम-
धिगच्छेन्नाधिगन्तुमर्हतीति बन्धसमाज्ञातो हि रागः न च बन्धने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यत इति प्रहीणनित्यसु-
खरागस्याप्रतिकूलत्वं अथास्य नित्यसुखरागः प्रहीयते प्रहीणेनास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति यद्येवं मु न्या·

त्कस्यानित्संसुखं भवति· अथापि न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति· ज्ञानवत एव तर्हि संशयपक्षेत
क्षणानां वा व्यभिमीति तदुच्यते· समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः सं
शयः· समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन्पूर्वदृष्टं
च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरं नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः· समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशे
षमन्यतरस्य नोपलभ इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्तिका वर्तते तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः· अनेकधर्मोपपत्ते
रिति समानजातीयमसमानजातीयमनेकं· तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमा
नजातीयेभ्यश्चार्था विशेष्यन्ते गन्धवत्वात्पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च अस्ति च शब्दे विभागजत्वं वि
शेषः तस्मिन्द्रव्यं गुणः कर्म वेति संदेहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेषः आहोस्विद्गुण
स्य सत इति· अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभ इति बुद्धिरिति विप्रतिपत्तेरिति
व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति· अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनं नास्तीत्यपरं· न च सद्भावास
द्भावौ सहैकत्र संभवतः न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति· उपलब्ध्यव्यवस्थातःख

तपि खननोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाविद्यमानमुदकमिति अतः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्या
१२ नुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते ऽथासदिति संशयो भवति अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि असच्चानु
12 त्पन्नं निरुद्धं वा ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षः पूर्ववत् पूर्वः
समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थ उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे एतावता विशेषेण पुनर्वचनं समानधर्माधिगमात्समानध
र्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति स्थानवतां लक्षणमिति समानं यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनं यमर्थमा धंम
प्तव्यं हातव्यं वाध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनं तद्वेदितव्यं प्रवृत्तिहेतुत्वादिममर्थमाप्स्यामि हा
स्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धि
साम्यं स दृष्टान्तः लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्के
ण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः दृष्टान्तविरोधेन हि प्रति
पक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति अवयवेषु चोदाहरणाय कल्प्यत इति
अथ सिद्धान्तः इदमित्थंभूतं चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिरित्थंभावव्यवस्था न्या·

धर्मनियमः सखतन्त्रयं तंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धांतः तंत्रार्थसंस्थितिस्तंत्रसंस्थितिः तंत्रमितरेतरा
भिसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशशास्त्रं अधिकरणानुषंगार्थसंस्थितिरधिकरणसंस्थितिः अभ्युपगमसंस्थितिर
नवधारितार्थपरिग्रहः तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धांतः तंत्रभेदात्तु खलु चतुर्विधः सर्वतंत्रप्रतितंत्रा
धिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थांतरभावात् तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽर्थांतरभूताः तासां सर्वतंत्राविरुद्धस्तंत्रे
धिकृतोर्थः सर्वतंत्रसिद्धांतः यथा घ्राणादीनींद्रियाणि गंधादय इंद्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थ
स्य ग्रहणमिति समानतंत्रसिद्धः परतंत्रासिद्धः प्रतितंत्रसिद्धांतः यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निर
तिशयाश्चेतनाः देहेंद्रियमनःसु विषयेषु च विशेष इति सांख्यानां निईसेकाः यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण
सिद्धांतः यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यंते न तैर्विना सोर्थः सिध्यति ते येन धिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धांतः य
था देहेंद्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति अत्रानुषंगिणोर्था इंद्रियनानात्वं नियतविष
याश्चेतना इति एवार्थसिद्धावेतेर्थाः सिध्यंति न तैर्विना सोर्थः संभवतीति अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षण
मभ्युपगमसिद्धांतः यत्र किंचिदर्थजातमभ्युपगम्यतेऽस्ति द्रव्यं शब्दः स तु नित्योऽथानित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यता

अनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्त्तत इति अव
२३ यवाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये संचक्षते जिज्ञासा संश
13 यः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ते कस्मान्नोच्यन्त इति तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्त्तिका जिज्ञासा
प्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्य उपेक्षिष्ये वेति ता एता हानोपादानोपेक्षाबु
द्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति जिज्ञासाधिष्ठानं संशयः व्याहतधर्मोप
संघातात्तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति प्रमातुः प्रमा
माणानि प्रमेयाधिगमार्थो निराशक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञावादिति प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थ
साधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति प्रकरणे तु जिज्ञासादयः साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति तेषां
तु यथाविभक्तानां साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा सा
ध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य साध
नं प्रज्ञापनं हेतुः साध्ये प्रतिसंधाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसंधाय तस्य साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादिति उ न्या.

त्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किं तर्हि तथा वैधर्म्यात् उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाध
नं हेतुः कथं अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथात्मादि द्रव्यमिति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टांत उदा
हरणं साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात्कारणात्तद्धर्मभावी दृष्टांत इति तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य साध्यस्य साध्यं
च द्विविधं धर्मिविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वं धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति इहोत्तरं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति क
स्मात् पृथग्धर्मवचनात् तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टांते वर्त्तते स दृष्टांतः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी भवति
स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकं तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यं एवमुत्पत्तिध
र्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टांते उपल
भमानः शब्देप्यनुमिनोति शब्दोप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदिति उदाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्यु
दाहरणं तद्विपर्ययाद्विपरीतं दृष्टांत उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टांत उदाहरणमिति अनित्यः श
ब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोयमात्मादिर्दृष्टांतः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी योसौ सा
ध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन्न भवतीति अत्रात्मादौ दृष्टांत उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः

ब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यः शब्द इति साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टांत उ
१४ दाहरणं एवं तस्मिन् दृष्टांते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृ
ष्टांते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्येऽनुमिनोतीति तदेतद्धे
त्वाभासेषु न संभवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यं परमसूक्ष्मं दुःखवोधं पंडितरूपवेदनीय
मिति उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः
वशः सामर्थ्यं साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादि ब्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति
साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादि द्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नि
व त्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्मकस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते तदिदमुपसंहारद्वै
तमुदाहरणद्वैताद्भवति उपसंह्रियतेनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति द्विविधस्य पुनर्हेतोर्द्विविधस्य चोदाहरणस्य
उपसंहारद्वैते च समानं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मा
दुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनं निगम्यंतेनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनं निगम्यंते स न्या.

मर्थ्यंते संबध्यंते तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः उत्पत्तिधर्मकं स्था
ल्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणं तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनं वै
धर्म्योक्तेप्यनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वादनुत्पत्तिधर्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टं न च तथानुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्प
त्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति अवयवसमुदाये च वाक्ये संभूयेतरेतराभिसंबन्धात् प्रमाणान्यर्थं साधयंतीति
संभवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसंधानादनृषेश्च स्वातंत्र्यानुपपत्तेः अनु
मानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः तच्चोदाहरणभाष्ये व्याख्यातं प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः उपमा
नमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेत्युपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ
सामर्थ्यप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति इतरेतराभिसंबन्धोप्यसत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तेर
न् असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्येत उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व
चनं निगमनं स्यादिति असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसं
हारः प्रवर्तेत उपनयं चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत् निगमनाभावे चानभिव्यक्तसंबन्धानां

प्रतिज्ञादीनामेकार्थेनप्रवर्त्तनंतथेतिप्रतिपादनंकरोतीति अथावयवार्थः साध्यस्यधर्मस्यधर्मिणासंबन्धोपादानंप्रतिज्ञा
१५ र्थः उदाहरणेनसमानस्यविपरीतस्यवाधर्मस्यसाधकभाववचनंहेत्वर्थः धर्मयोःसाध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रो
15 दाहरणार्थः साधनभूतस्यधर्मस्यसाध्येनधर्मेणसामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः उदाहरणस्थयोर्द्धर्मयोः
साध्यसाधनभावोपपत्तौसाध्येविपरीतप्रसंगप्रतिषेधार्थंनिगमनं नचैतस्यांहेतूदाहरणपरिशुद्धौसत्यांसाध
र्म्यवैधर्म्याभ्यांप्रत्यवस्थानस्यविकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वंप्रक्रमते अव्यवस्थाप्यखलुसाध्यसाधनभा
वमुदाहरणेजातिवादीप्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थितेतुखलुधर्मयोःसाध्यसाधनभावेदृष्टान्तस्थेगृह्यमाणेसाधन
भूतस्यधर्मस्यहेतुत्वेनोपादानंनसाधर्म्यमात्रस्यनवैधर्म्यमात्रस्यवेति अतऊर्द्धंतर्कोलक्षणीयइति अथेदमु
च्यते अविज्ञाततत्त्वेर्थेकारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः अविज्ञायमानतत्त्वेर्थेजिज्ञासातावज्जा
यतेजानीयेममर्थमिति अथजिज्ञासितस्यवस्तुनोव्याहतौधर्मौविभागेनविमृशतिकिंस्विदित्थमाहोस्विन्नेत्थमिति
विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकंकारणोपपत्त्यानुजानातिसंभवत्यस्मिन्कारणंप्रमाणंहेतुरिति कारणोपपत्त्यास्यादेवमेतन्ने
तरदिति तत्रनिदर्शनंयोयंज्ञाताज्ञातव्यमर्थंजानीतेतंतत्त्वतोजानीयेतिजिज्ञासा साकिमुत्पत्तिधर्मकोनुत्पत्तिधर्मकइति न्या·

विमर्शः विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञा कारणमुत्पद्यते तमनुजानाति यथा यमनुत्पत्तिधर्मक
स्तत्स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं स्वस्य पूर्वस्य कार
णमुत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्यातां। उत्पन्नः ख
लु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः संबध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नश्च भूत्वा भवतीति एवं कार
णमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञा
नमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनो
ति एवमेवेदमिति कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणादूहाद्भावितात्प्रसन्नादनंतरप्र
माणसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थ इति सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसंदधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञा
प्रमाणसहितो वादे प्रादिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानाति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्य
यो याथातथ्यं। एतस्मिंश्च तर्कविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः स्थापना साधनं
प्रतिषेध उपालंभः तौ साधनोपालंभौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावि

स्युच्येते तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानं अवश्यंभावि तस्यावस्थापनं तस्यावधारणं निर्णयः नेदं पक्ष
१६ प्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं संभवतीति एकतो हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं चोद्धरतीति द्विती
16 येन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते स निवर्त्तते तस्यानुवृत्तौ यो व्यतिष्ठते तेनार्था
वधारणं निर्णयः उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह कया युक्त्या एकस्य संभवो द्वितीयस्यासंभवः तावेतौ सं
भवासंभवौ विमर्शं सह निवर्त्तयतः उभयसंभवे उभयासंभवे त्वनिवृत्तो विमर्शो इति विमृष्टयोताविमर्शोद्
त्वासो यं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभावयोः संभाव्यं प्रवर्त्तयति स एयादीयत इति एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थ
योर्बोद्धव्यं यत्र धर्मिसामान्यगतो विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः संभवतः तत्र समुच्चयः हेतुतोऽर्थस्य तथाभावोपप
त्तेः यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः संभवतः तत्र समुच्चयः हेतुतोऽर्थ
स्य तथाभावोपपत्तेः यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः संभवति तत् क्रि
यावत् यस्य न संभवति तदक्रियमिति एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोर्धर्मयोरयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः
यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति नचायं निर्णये नियमो विमृश्य न्या·

पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किं त्विंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय इति परी
क्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जं इति वात्स्यायनीये
न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकं तिस्रः कथा भवंति वादो जल्पो वितंडा चेति तासां प्रमाणतर्कसाध
नोपालंभः सिद्धान्ताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्र
त्यनीकभावादस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति नानाधिकरणौ विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति परिग्र
हस्तु परामर्शव्यवस्था सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालंभः प्रमाणैस्तर्केण च सा
धनमुपालंभश्चास्मिन् क्रियत इति साधनं स्थापना उपालंभः प्रतिषेधः तौ साधनोपालंभौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ
च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालंभो व्यवस्थितस्य साधनमिति जल्पे निग्रहस्थानविनियोगा
देतत्प्रतिषेधः प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धांताविरुद्ध इति वचनं सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति हेत्वा
भासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञा वादे पंचावयवोपपन्न इति हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहरणाधिकमधिक
मिति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कांतर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपालंभव्यति

यांज्ञानोपायं अपोभावपि पक्षौ स्थापनाहेतुनावृत्तौ वादे इति स्यात् अंतरेणाप्यवयवसंबंधं प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति
१७ दृष्टं तेनापि कल्पेन साधनोपालंभौ वादे भवत इति ज्ञापयति छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभो जल्प इति वच
17 नाद्विनिग्रहो जल्प इति मा भूद्विज्ञायि छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभ एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालंभो
वाद एवेति मा विज्ञायीत्येवमर्थं पक्षप्रमाणतर्कग्रहणमिति यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाध
नोपालंभो जल्पः यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालंभः सिद्धांताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रति
पक्षपरिग्रहः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभ इति छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालंभश्चास्मिन् क्रिय
त इति एवं विशेषणो जल्पः न खलु वै छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य संभवति प्रतिषेधार्थं चैषां
सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं च श्रूयते वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
पत्ति २ प्रत्यवस्थानं जातिः विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति विशेषलक्षणेष्वपि यथास्वमिति न चैतद्वि
जातीयाः प्रतिषेधार्थं तथैवार्थं साधयन्तीति छलजातिनिग्रहस्थानोपालंभ इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायत एव
तदिति प्रमाणैः साधनोपालंभयोश्छलजातिनिग्रहाणामंगभावो रक्षणार्थत्वात् न स्वतंत्राणां साधनभावः यत्तत्प्रमा न्या.

रौरर्थस्य साधनं तत्र छलजातिनिग्रहस्थानानां संभवो रक्षणार्थत्वात् तानि हि प्रयुज्यमानानि परविघातेन परप
क्षं रक्षंति तथा चोक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितंडे बीजप्ररोहरक्षणार्थं कंटकशाखावरणवदिति यश्चा
सौ प्रमाणैः प्रतिपक्षस्योपालंभस्तस्य चैताभिः प्रयुज्यमानानि प्रतिषेधविघातात्सहकारीणि भवंति तदेवमंगी
भूतानां छलादीनामुपादानं जल्पे न स्वतंत्राणां साधनभावः उपालंभे तु स्वातंत्र्यमप्यस्तीति सप्रतिपक्षस्थाप
नाहीनो वितंडा स जल्पो वितंडा भवति किं विशेषणः प्रतिपक्षस्थापनया हीनः यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ
धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तं तयोरेकतरं वैतंडिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति अस्तु तर्हि
सप्रतिपक्षहीनो वितंडा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतंडिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कंचिदर्थं प्रति
ज्ञाप्य स्थापयतीति तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः
तदिमे सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला इत्याभासाः तेषां अनैकांतिकः सव्यभिचारः
व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तत इति सव्यभिचारः निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्श
वान् कुंभोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति दृष्टांते स्पर्शत्वमनित्यत्वं च

धर्मो न साध्यसाधनभूतो दृष्टः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति आत्मादौ च दृष्टांते उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतु
१८ रिति अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति एवं द्विविधेपि दृष्टांते व्यभिचा
19 रात्साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति अनित्यत्वमप्येकोन्तः अनित्यत्वमप्येकोन्तः
एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिकः विपर्ययादनैकांतिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति सिद्धांतमभ्युपेत्य तद्वि
रोधी विरुद्धः तं विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धांतं व्याहंतीति यथा सोयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्य
त्वप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोपि विकारोस्तीत्यनेन स्वसिद्धांतेन विरुध्य
ते कथं व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात्प्रच्युतो विकारोस्ति नित्यप्रतिषेधो नोपपद्यते य
द्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत्खलु नित्यत्वमिति नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात्प्र
च्युतेरुपपत्तिः यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात्प्रच्यवते अस्तित्वं चात्मलाभा
त्प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह संभवत इति सोयं हेतुर्यं सिद्धांतमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहंतीति यस्मात्प्र
करणचिंता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः । विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणं तस्याचिं न्या॰

ताद्विमर्शात्सम्भवत्ति प्रागुक्तनिर्णयाय समीक्षणं सा जिज्ञासा पक्व तासां निर्णयाय पर्यप्रयुक्तः उभयपक्षसाम्या
त्स्वप्रकरणमनिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयायापनप्रकल्प्यते प्रक्रियापन्नं तु अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरिति
नुपलभ्यमानानित्यधर्मकमानित्यं घटस्थाल्यादि पक्षसमानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः
सव्यभिचार एवायं तु विमर्शस्याविशेषापेक्षिता उभयपक्षाविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं वर्त्तयति कथं वि
पर्ययो हि प्रकरणानिवृत्तेः यदि नित्यशब्दे धर्मः गृह्येत तेन स्यात्प्रकरणं यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तेत
प्रकरणं सोयं हेतुरुभयपक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयायापनप्रकल्प्यते साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः
द्रव्यं छाया इति साध्ये गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः अयमप्यसिद्धत्वात्साध्यव
त्प्रज्ञापयितव्यः साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसंता
नेऽयं तेजसोऽग्रहणमिति संसर्पता खलु द्रव्येणाज्ञानाद्यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्यासंनिधिरेवावच्छिन्नोऽग्रह
तइति आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः कालात्ययापदिष्टः कालातीतः कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशो
पदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते निदर्शनं नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्

प्रागुच्चारणादवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसं
१८ योगेन वा· तस्मात्संयोगव्यंग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्यहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यंजकस्य संयोगस्य कालेन व्यंग्य
19 स्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति निवृत्ते संयोगे रूपं न गृह्यते निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे
दूरस्थेन शब्दः श्रूयते विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति कस्मात्
कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति अवयवविपर्यास
वचनं सूत्रार्थः कस्मात् यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः अतो ह्यसमर्थानामानंतर्यमकारणमित्येतद्व
नाद्विपर्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यात्साधनं हेतुलक्षणं न जहाति अजहद्धेतुलक्षणं न हे
त्वाभासो भवतीति अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालं निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति अतस्त
न्न सूत्रार्थः अथ छलं वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलं न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्तुं विभागे
तूदाहरणानि विभागश्च तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यछलमुपचारछलं चेति तेषां अविशेषाभिहितेर्थे
मि वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलं नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः अत्र नवः कम्बलोऽस्येति वक्तुरभि न्या.

प्रायःस्वित्वइत्यविशेषेणसमासेतत्रायंछत्रवादीनक्रुरामिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थंनवक्तृंत्वाअस्येतितावदभिहितं व
भावेनेतिकल्पयातकल्पयित्वाचासंभवेनप्रतिषेधात एकोऽस्यकंबत्त:कुतोनवक्तृंवत्ताइति तादिदंसामान्यशब्देवाचि
छत्रंवाक्यकृत्वोभिहित· अस्यप्रत्यवस्थानं·सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायांविशेषवचनं नवक्तृं
वत्तइत्यनेकार्थस्याभिधानंनक:कंवत्तोऽस्यनवक्तृंवत्ताअस्येति एतस्मिन्नप्युक्तेसेयंकल्पनातनवक्तृंवत्ताअस्येस
तद्रूवत्ताभिहितंतत्त्वतसंभवतीति एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायांविशेषोवक्तव्य: यस्माद्विशेषोऽर्थविशे
षेणविज्ञायतेऽयमर्थोनेनाभिहितइति सचाविशेषोनास्ति तस्मान्निर्व्याजप्रयोगमात्रमेतदिति प्रसिद्धत्वा
ल्लोकेशब्दार्थसंबन्धोऽभिधानाभिधेययोर्नित्ययोगः अस्याभिधानस्यायमर्थोऽभिधेयइतिसमान:सामान्य
शब्दस्याविशेषेणोच्चारितशब्दस्यप्रयुक्तःपूर्वोऽस्मिन्नर्थेप्रयुज्यतेनाप्रयुक्तःपूर्वोः प्रयोगाभ्यासार्थसंप्रत्ययाद्व: अर्थप्रत्य
याच्चव्यवहारइति तत्रैवमर्थगत्यर्थेशब्दप्रयोगेसामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्यप्रयोगनियम: अजांग्रामंनयस
र्पिराहरब्राह्मणंभोजयेतिसामान्यशब्दा:संतोर्थावयवेषुप्रयुज्यंतेसामर्थ्यात्यत्रार्थक्रियादेशनासंभवति त
त्रप्रवर्ततेनार्थसामान्येक्रियादेशनासंभवात· एवमयंसामान्यशब्दोनवक्तृंवत्तइति योर्थ:संभवतिनवःकं

वक्तोस्यति तत्र प्रवर्त्तते यस्तु न संभवस्तेन वक्तं वक्ता उत्स्यतीति तत्र न प्रवर्त्तते सो यमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परवा
२० क्योपालंभस्तेन कल्प्यत इति संभवतोर्थस्यातिसामान्ययोगादसंभूतार्थकल्पना सामान्यच्छलं अहो खल्वसौ
20 ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न इत्युक्ते कश्चिदाह संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंपदिति अस्य वचनस्य विघातोऽर्थ
विकल्पोपपत्त्याऽसंभूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसंभवति व्रात्येपि संभवेत् व्रात्योपि
ब्राह्मणः सोप्यस्तु विद्याचरणसंपन्न इति यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति नात्येति च तदपि सामान्यं यथा ब्राह्मण
त्वं विद्याचरणसंपदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति अस्य च प्रत्यवस्थानमविव
क्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वात् वाक्यस्य तदत्रासंभूतार्थकल्पनानुपपत्तिः यथा संभवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे
शालय इति अनिराकृतं चाविवक्षितं च बीजजन्मप्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शा
लयो वर्धन्त इति बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षिता एवं संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंपदिति संप
द्विषयो ब्राह्मणत्वं न संपद्धेतुः न चात्र हेतुर्विवक्षितः विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य सति ब्राह्मणत्वे सं
पद्धेतुः समर्थ इति विषयं च प्रशंसता वाक्येन यथाहेतुतः फलानिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति वचनविघातो न्या०

संभ्रतार्थकल्पनयानोपपद्यत इति धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलं अभिधानस्य धर्मो यथा
र्थप्रयोगः धर्मविकल्पोन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे यथा मंचाः क्रोशंतीति अ
र्थसद्भावेन प्रतिषेधः मंचस्थाः पुरुषाः क्रोशंति न तु मंचाः क्रोशंति का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः अन्यथाप्र
युक्तस्यान्यथार्थकल्पनं भक्त्या प्रयोगे न कल्पनं उपचारविषयं छलमुपचारच्छलं उपचारो नीतार्थः सहच
रणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति अत्र समाधिः प्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थ
योरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छंदतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः सि
द्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न छंदतः यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुंक्ते य
थाभूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छंदतः अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुंक्ते
प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधोसौ भवति न परोपालंभ इति वाक्छलमेवोप
चारच्छलं तदविशेषात् न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थांतरकल्पनाया अविशेषात् इहापि स्था
न्यर्थो गुणशब्दः प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति न तदर्थांतरभावात् न वाक्छलमेवो

पचारस्थत्वं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थांतरभावात् अतः अर्थांतरकल्पनातो द्वैत्यं यो र्थांतरकल्पना अन्योर्थसद्भा
२१ वप्रतिषेध इति अविशेषेणाकिंचित्साधर्म्यादिके छलत्वप्रसंगः छलस्याद्वित्वमभ्यनुज्ञायान्नत्वप्रतिषिध्यते
२१ किंचित्साधर्म्यात् यथा चायं हेतुरनित्यत्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमभ्यनुज्ञातप्रतिषेधतावृपते हि किंचित्सा
धर्म्यं द्वयोरपीति अथ द्वित्वं किंचित्साधर्म्यान्न निवर्त्तते अनित्यत्वमपि न निवर्त्स्यति अत आह साधर्म्यवैधर्म्या
भ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसंगो जायते स जातिः स च प्रसंगः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्था
नमुपालंभः प्रतिषेध इति उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं उ
दाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं प्रत्यनीकभावाज्जायमानोर्थो
जातिरिति विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानं विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः
विप्रतिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः अप्रतिपत्तिस्त्वारंभविषये त्वप्रारंभः
वा परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति असमासाच्च नैत एव निग्रहस्थाने इति किं पुनर्दृष्टांतवज्जा
तिनिग्रहस्थानयोरभेदोपपत्तिर्दृष्टांतवद्भेद इत्यत आह तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं तस्य साधर्म्यवै ध्या.

धर्माभ्यां प्रसवस्थानस्याविकल्पाज्जातिबहुत्वं तयोश्च विप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वं नानाकल्पो
विकल्पो विविधो वा कल्पो विकल्पः तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमि
२ त्यौनिपात्तानि ग्रहस्थानं शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्दिष्टं लक्षिता यथालक्षणं परीक्षि
ष्यंत इति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमोध्यायः अत ऊर्द्ध्वं प्रमा
णादि परीक्षा सा चाविमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यतो विमर्श एव परीक्ष्यते समानानेकधर्माध्य
वसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः समानस्य धर्मस्याध्यवसायात्संशयो न धर्ममात्रात् अथवा समान
मनयोर्धर्ममुपलभ्यत इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभावो हि अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थांतरभूते धर्मिणि
संशयोनुपपन्न इति नजातु रूपस्यार्थांतरभूतस्याध्यवसायादर्थांतरभूते स्पर्शे संशय इति अथवा नाध्यवसायाद
र्थावधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति
व्याख्यातं अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्य
वसायाच्च न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा न संशयः किं तर्हि विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः एवम

व्यवस्थायामपीति अथवास्त्यात्मेत्येकेनास्त्यात्मेत्यपरेणमन्यंत इत्युपलब्धेः कथं संशयः स्यादिति अथोपलब्धिरव्यवस्थिता
२२ अनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेति विभागेनाध्यावसिते संशयो नोपपद्यत इति विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः यां च वि
प्रतिपत्तिं भवान्संशयहेतुं मन्यते सा संप्रतिपत्तिः सा हि द्वयोः प्रत्यनीकविषया तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः सं
प्रतिपत्तेरेव संशय इति अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः नसंशयो यदि तावदियमव्यवस्था
आत्मन्येव व्यवस्थिता अव्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः न भवान्समानधर्मोपपत्तेः संशय
इति मन्यत इति न खल्वयं तत्संशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात्संशयानुच्छेदः नायमतद्धर्मा धर्मी वि
मृष्यमाणो गृह्यते सततं तु तद्धर्मा भवतीति अस्य प्रतिषेधप्रपंचस्य संक्षेपेणोद्धारः यथोक्ताध्यवसायादेव त
द्विशेषापेक्षणात्संशये नासंशयो नात्यंतसंशयो वा संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्चप्रसज्यते कथं प
त्तावत्समानं अयथाव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्था न प्रभवतीति संशयाभाव
इति तथाऽत्यंतसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः येन कल्पेन भवान्समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन खल्वत्यंतसंश
यः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात्संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते कथं यत्तावत्समानधर्माध्यवसा

यः संशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति एवमेतत्तस्मादेवं नोच्यत इति विशेषापेक्ष इति वचनात्सिद्धेः विशेषस्यापेक्षाकां
क्षा सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मे कथमाकांक्षा न भवेत् यद्ययं प्रसङ्गः
स्यात् एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चा
न्यासद्भावसंवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मोऽविद्यमानवद्भवतीति वि
षयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयत इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीय
त इति विज्ञायते कथं दृष्ट्वा हि धूममग्निमनुमिनोति नादृष्टेन च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वा
क्यस्यार्थप्रत्यायकत्वं तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धानुजानाति एवमिहापि
समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति यथा हि खल्वासमानमन्ययोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रह
णे संशयाभाव इति एवं दृष्टविषयमेतत् यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षं तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नो
पलभ इति कथन्नु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति न चैतत्समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रे
णाभवत्ते तदिति यथोक्तं नापान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति योऽयं पर्यान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतु

मुपाददीतसएवंवाच्यइति यत्पुनरेतत्कार्यकारणयोस्सारूप्यभावादिति कारणस्यभावाभावयोः कार्यस्य
२२ भावाभावौकार्यकारणयोःसारूप्यं यस्योत्पादाद्युदुत्पद्येत यस्यचानुत्पादाद्यन्नोत्पद्येत तत्कारणंकार्य
23 मितरदित्येतत्सारूप्यमस्तिचसंशयकारणोसंशयश्चेतदिति एतेनानेकधर्मोध्यवसायादितिप्रतिषेधः
परिहृतइति यदप्युनरेतदुक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्चनसंशयइति पृथक्प्रवादयोर्व्याहतम
र्थमुपलभेविशेषंचनजानामिनोपलभेयेनान्यतरमवधारयेयं तत्कोत्रविशेषःस्याद्येनैकतरमवधा
रयेयमितिसंशयोविप्रतिपत्तिजनितोयंनशक्योविप्रतिपत्तिमात्रेणनिवर्त्तयितुमिति एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यवस्थाकृते
संशयेवेदितव्यमितियत्पुनरेतत् प्रतिपत्तौसंप्रतिपत्तेरितिविप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायोविशेषापेक्षः
संशयहेतुस्तस्यचसमाख्यांतरेणनानिवृत्तिःसमानेधिकरणेव्याहतार्थौप्रवादौविप्रतिपत्तिशब्दार्थः तदध्यवसा
यश्चविशेषादन्यःसंशयहेतुः नन्वस्यसंप्रतिशब्देसमाख्यांतरेयोज्यमानेसंशयहेतुत्वंनिवर्त्तते तदिदमकृतबु
तु द्धिसंमोहनमिति यत्पुनरेतदव्यवस्थात्मनिव्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाइतिसंशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यव
स्थाभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तांतरेणशब्दांतरकल्पनाव्यर्था शब्दांतरकल्पनाव्यवस्थाखल्वव्यवस्थानभवत्यव

वस्थात्मनिव्यवस्थितत्वादिति नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षैः पैः संशयहेतुर्नभवतीति प्रति
सिध्यते यावता चाव्यवस्थात्मनिव्यवस्थिता तावतात्मानं जहातीति तावतापनुज्ञाताव्यवस्था एवमित्यंक्रि
यमाणापि शब्दांतरकल्पनानाधं साधुपतीति यत्पुनरेतत्पात्मनन्तसंशयस्तत्र धर्मसातत्योपपत्तेरिति नायं
समानधर्मादिभ्य एवसंशयः किं तर्हि तद्विषयाध्यवसायाद्विशेषस्मृतिसहितादित्यतो नात्यंतसंशयप्रइति
अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वानसंशयप्रइति तन्नउक्तं विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात् विशेष
श्चान्यतरधर्मेण तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा संभवतीति यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसंगः
यत्र यत्र संशयः पूर्वंकापरीक्षा शास्त्रे कथायां वा तत्र तत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति अतश्च सर्वप
रीक्षणीयत्वात्प्रसंगस्य संशयः परीक्षित इति अथ प्रमाणपरीक्षा प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः प्र
त्यक्षादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसहभावानुपपत्तेरिति अस्य सामान्यवचनस्यार्थ
विभागः पूर्वं हि प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोपपत्तिः गन्धादिविषयज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पू
र्वं पश्चाद्गन्धादीनां सिद्धिः नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति पश्चात्सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धि

अप्राप्तिप्रमाणेप्रमीयमाणोर्थः केनप्रमेयः स्यात् प्रमाणेनखलुप्रमीयमाणोर्थःप्रमेयमित्येतत्सिध्यात् युगपत्सिद्धे
२४ प्रत्यर्थनियतत्वात्क्रमवृत्तित्वाभावोबुद्धीनां यदिप्रमाणंचप्रमेयंचयुगपद्भवतः एवमपिगन्धादिष्विन्द्रि
यार्थेषुज्ञानानिप्रत्यर्थनियतानियुगपत्संभवंतीतिज्ञानानांप्रत्यर्थनियतत्वात्क्रमवृत्तित्वाभावः याइमा बुद्धयः
25 क्रमेणार्थेषुवर्तन्तेतासांक्रमवृत्तित्वंनसंभवतीतिव्याघातश्चयुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिंगमिति एता
वांश्चप्रमाणप्रमेययोःसद्भावविषयः सचानुपपन्नइति तस्मात्प्रत्यक्षादीनांप्रमाणत्वंनसंभवतीति
अस्यसमाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्यचार्थस्यपूर्वापरसहभावानियमाद् यथादर्शनंविभागवचनं
क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वंपश्चादुपलब्धिविषयः यथादित्यस्यप्रकाशः उत्पद्यमानानांक्वचित्पूर्वमुपलब्धिविष
यःपश्चादुपलब्धिहेतुः यथावस्थितानांप्रदीपः क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्चसहभवतः यथाधूमेनाग्नेर्ग्रह
णमिति उपलब्धिहेतुश्चप्रमाणंप्रमेयंतूपलब्धिविषयः एवंप्रमाणप्रमेययोःपूर्वापरसहभावेऽनियतेयथार्थोदृ
श्यतेतथाविभज्यवचनीयइति तत्रैकान्तेनप्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येनखलुविभज्यप्रतिषेधउक्तइतिस
माख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात्तथाभूतासमाख्या यत्पुनरिदंपश्चात्सिद्धेनप्रमाणेनप्रमेयंनसिध्यति प्रमाणेनप्रमीय

माणोर्थः प्रमेयं प्रमितिर्विज्ञानमित्यतः प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोग उप
लब्धिमकार्षीदुपलभते उपलप्स्यते इति समाख्या हेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथा प्रामितोनेना
र्थः प्रमीयते प्रमास्यते प्रमाणं प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयं एवं सति भवत्यस्मिन्हेतुत उपलब्धिः प्रमास्यते प्रम
र्थः प्रमेयमिदमित्येतत्सर्वं भवतीति त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः यश्चैवं नाभ्यनुजानीयात्तस्य
पाचकमानय पक्ष्यति लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यते इति प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्या
सिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः तत्रायं प्रष्टव्यः अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति किं संभवो
निवर्त्यते अथासंभवो ज्ञाप्यत इति तद्यदि संभवो निवर्त्यते सति संभवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः अथासं
भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणप्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः प्रमाणासंभवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति किं चातः त्रैकाल्यासि
द्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः अस्य तु विभागः पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेध्ये किं प्रतिषिध्यते पश्चात्सिद्धौ प्र
तिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति युगपत्सिद्धौ प्रतिषेध्यसिद्ध्यभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेध इति प्रतिषेधल
क्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः कथं

त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यं घुदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टांते दर्शयितव्यमिति न च तर्हि प्रत्यक्षादीनाम
२५ प्रामाण्यं अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्वप्रमाणैर्व्याहतो
हेतुरहेतुः सिद्धांतमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति वाक्यार्थो ह्यस्यासिद्धांतः स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं सा
धयंतीति इदं चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति अथ नोपादीयतेऽप्रदर्शितं हेत्वर्थस्य दृष्टांतेन साधकत्व
उ मिति नाभिधानोपपद्यते हेत्वाभासिद्धेरिति तस्मात् प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणप्रतिषेधः प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये
तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनामभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यतेऽविशेषादिति एवं च
न सर्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यंत इति विप्रतिषेध इति त्स्यार्थोऽपमुपसर्गः संप्रतिपत्त्यर्थो न व्याघातेऽर्थाभावादिति
त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्वोक्तनिबंधनार्थं पुनरिदमुच्यते पूर्वो
क्तनिबंधनार्थं यत्तावत् पूर्वोक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्श
नं विभागवचनमिति तदितःसमुत्थानं यथा विज्ञायेत अनियमदर्शी खल्वयमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे
त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेधः इति तत्रैकां विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा पश्चात्सिद्धेन

मादेन पूर्वं सिद्धमातोपमनुमीयते सा ध्रुवं चातो धंसा धनं चराद्ः अंतर्हिते घातो चेतनं स्वनतोनुमानं भवतीति वीसा
वाघ्यते वैरुः एवं तद्गतस्वनावियोग्या धतो विश्लेषात्प्रघतेत प्रा पूर्वं सिद्धमुपलब्धि घपदं पश्चात् संसृष्टोपलब्धि हेतुना प्रति
पद्यत इति निदर्शनार्थत्वाच्चास्य विशेषं योविभ्रपोध्रुवं ध्रुवोपयो कृतमुदाहरणं बोद्धव्यमिति कस्मात्पुनरेतन्नोच्यते
एवोक्तमुपपद्यत इति तस्य वृपात्तावदपमर्थः प्रकाशयितव्यः सह हव्यापकोपतन्न वानकाधि हि सेयइति पदाचोप
लब्धिविषयः कस्याचिदुपलब्धिसा धनं भवति पदार्थमारं ध्रुवं मेव मिति चैकोपोभिधीयते अस्याः पस्याव धातनार्थमिद
मुच्यते प्रमेयता चतुन्तांप्रमारापवत् उरुच्च पारिमाराज्ञानसा धनं तुल्ता प्रमाराज्ञानांधिपपोधरु द्रव्यंसु वर्णादि प्रमेयं च
दासुवर्णादिनां तुलांतरं च वस्थाप्यते तत्र तुलांतरमातिपत्तौ सुवर्णादिप्रमाणं तुलांतरं प्रमेयमिति एवमनेव प्रवेनत
त्वार्थं उद्दिष्टो वेदितव्यः आत्मा तु प्रमेयं उभयाभावात् प्रमितिः एवमन्येष्वेवमारव्यासमावेशो योज्यः तथा चकारक
प्राद्वित्तिनिमित्तवशात्समावेशेन वर्तते इति वृक्षात्तिष्ठतीति स्वास्थितौ स्वातंत्र्यात्कर्ता वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाप्तुमिष्य
माणतमत्वात्कर्म वृक्षेण चंद्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात्करणं वृक्षायोदकमासिंचतीत्यासेचनेनेपेसि
त्यमानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति संप्रदानं वृक्षात्पर्णं पततीति ध्रुवमपायेपादानमित्यपादानं वृक्षे वयांसि संतीति सा

धारेऽधिकरणमित्यधिकरणं एवं च सति न द्रव्यमात्रं कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कारकं यः क्रि
२६ यासाधनः स्वतंत्रः स कर्त्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रं क्रियया ह्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रं
वं साधकतमादिष्वपि एवं च कारकार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तितः एवं लक्षणतः कारकान्वाख्यानमपि न द्रव्यमा
त्रेण न क्रियया किं तर्हि क्रियासाधनेन क्रियाविशेषयुक्तेनेति कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति स च कारकधर्मं
न हातुमर्हति अस्ति च भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात्समावेशः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि उपलब्धिहेतुत्वात्प्रमेयं चोपल
ब्धिविषयत्वात् संवेद्यानि च प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षेणानोपलभे अनुमानेनानोपलभे उपमानेनानोपलभे आगमेनानोपल
भे प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति विशेषा गृह्यंते लक्षणतश्च ज्ञाप्यमा
नानि ज्ञायन्ते विशेषेणेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषयाणां किं प्रमाणां
तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेनेति कश्चात्र विशेषः प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसंगः
यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेनानोपलभ्यंते येन प्रमाणेनोपलभ्यंते तत्प्रमाणान्तरमस्तीति प्रमाणान्तरसद्भावः
प्रसज्यत इति अनवस्थामाह तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति न चानवस्थाशक्यानुज्ञातुमनुपपत्तेरिति अ

स्तु तर्हि प्रमाणांतरमंतरेणानिस्यानेति तन्निवृत्तेर्वा प्रमाणांतरसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणां
तरं विनिवर्त्तते आत्माद्युपलब्धावपि प्रमाणांतरं निवर्त्स्यत्यविशेषात् एवं च सर्वप्रमाणविलोप इत्यत आह
न प्रदीपप्रकाशवत्तत्सिद्धेः यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षांगत्वाच्चाक्षुषदर्शने प्रमाणं स च प्रत्यक्षांतरेण चक्षुषः संनिकर्षेण
गृह्यते प्रभावाभावयोर्दर्शनस्य तथाभावाद्दर्शनहेतुरनुमीयते तमसि प्रदीपमुपादधीथा इत्याप्तोपदेशेनापि प्रति प
पद्यते एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः इंद्रियाणि तावत्स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयंते अ
र्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यंते इंद्रियार्थसंनिकर्षास्त्वावरणेन लिंगेनानुमीयते इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः
संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यते एवं प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः यथा च दृश्यः सन् प्रदीप्र
काशो दृश्यांतराणां दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते एवं प्रमेयं सत् किंचिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात्प्र
माणप्रमेयव्यवस्थां लभते सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणांतरतो न प्रमाणांतरे
णानि साधनेनेति तेनैव तस्याग्रहणमिति चेन्नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिर्ग्रहण मि
मित्युक्तं अन्येनान्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोर्थः संगृहीतः तत्र केन

चित्तस्य निग्रहणमित्यदोषः एवमतमानादिष्वपीति यथोद्धृतेनोदकेनाग्रापस्य ग्रहणमिति ज्ञात्तमनसोऽध्वदर्शनात्
२७ अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति च तेनैव मनसा तस्यै
27 वात्तमानं दृश्यते ज्ञातृज्ञेययोश्चाभेदो ग्रहणस्य ज्ञातुस्य चाभेद इति भिन्नमिति भेदोऽत्रेति चेत्समानं नानभिमित्तांतरेणाव
नात्ता तात्मानं जानीते न चानभिमित्तांतरेणाविनामनसा मनो गृह्यते इति समानमेतत् प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्य
त्याप्यर्थभेदो न गृह्यत इति प्रत्यक्षादीनां चाविषयत्वानुपपत्तेः यदि स्यात्किंचिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः यत्प्र
त्यक्षादिभिर्न शक्यं गृहीतुं तस्य ग्रहणाय प्रमाणांतरमुपादीयेत न तु न शक्यं केनचिदुपपादयितुमिति प्रत्य
क्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति केचित्तु दृष्टांतमपरिगृहीतुं हेतुनाविशेषहेतुमंतरेण सा
ध्यसाधनायोपादद्ते यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपांतरप्रकाशमंतरेण गृह्यते तथा प्रमाणानि प्रमाणांतरमंतरे
ण गृह्यंते इति सचायं क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनैकांतः यथा यं प्रसंगो निवृत्तिदर्शनात्
प्रमाणसाधनायोपादीयते एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेतुत्वात् यथा स्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीप
मेयसाधनायोपादीयते एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात् सोयं विशेषहेतुपरिग्रहमंतरेण

दृष्टांत एकस्मिन्पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकांतः एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टांत उपादेयो न प्रतिपक्षे दृष्टांत इत्यनेकांतो
विशेषहेत्वभावादिति विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः विशेषहेतुपरिगृहीतस्तु दृ
ष्टांत एकस्मिन्पक्षे उपसंह्रियमाणो न शक्यो ज्ञातुं एवं च सत्यनेकांत इत्ययं प्रतिषेधो न भवति प्रत्यक्षादीनां प्रत्य
क्षादिभिरुपलब्ध्यावनवस्थेति चेत् न संविद्विषयाणां मितिज्ञानानामुपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे
ऽनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभ इति प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौप
मिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति संविज्ञानमिति चोपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीक
परिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते सोऽयं तावत्येव निवर्तते न चास्ति व्यवहारांतरमनवस्थासाधनीयं
येन प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाददीतेति सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यते तत्र प्रत्यक्षलक्षणा
नुपपत्तिरसमग्रवचनात् आत्ममनःसंनिकर्षो हि कारणांतरं नोक्तमिति नु चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्यो
त्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसंनिकर्षः कारणं मनःसंनिकर्षानपेक्षस्य चेंद्रियार्थसंनिकर्षस्य ज्ञा
नकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन्बुद्धय इति मनःसंनिकर्षोऽपि कारणं तदिदं सूत्रं पुरस्तात्कृतभाष्यं नात्ममनसोः

संनिकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः आत्ममनसोः संनिकर्षाभावेनोत्पद्यते प्रत्यक्षं इंद्रियार्थसंनिकर्षाभाववदिति सति
२८ चेंद्रियार्थसंनिकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः आज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्कारणं ब्रुवतो दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसंगः
दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानीति अकारणभावेपि ज्ञानोत्पत्तौ दिगादिसंनिधेरवर्जनीयत्वात्
यदाप्यकारणं दिगादिषु ज्ञानेन भावितव्यं नहि दिगादीनां संनिधिः शक्यः परिवर्जयितुमिति तत्र कारणाभावे हेतुवच
नं एतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति आत्ममनःसंनिकर्षस्तूपसंख्येय इति तत्रेदमुच्यते ज्ञानलिंगत्वादा
त्मनो नानवरोधः ज्ञानमात्मलिंगं तद्गुणत्वात् न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति तद्यौगपद्य
लिंगत्वाच्च न मनसः अनवरोध इति वर्तते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति संनिकर्षनिमित्तत्वात् इंद्रियार्थ
संनिकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः संनिकर्षस्येति एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधानवशात्प्रबु
ध्यते यदा तु तीव्रौ ध्वानस्पर्शौ प्रबोधकारणं भवतस्तदा प्रसुप्तस्येंद्रियसंनिकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते तत्र न
ज्ञातुर्मनसश्च संनिकर्षस्य प्राधान्यं भवति किं तर्हींद्रियार्थयोः संनिकर्षस्य न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयती
ति एकदा खल्वयं विषयांतरासक्तमनाः संकल्पवशाद्विषयांतरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसेंद्रियं संयोज्य

त्तद्विषयांतरं जानीते यदा तु खल्वस्यानिःसंकल्पस्यानिर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमु
त्पद्यते तदेंद्रियार्थसंनिकर्षस्य प्राधान्यं न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्यादिंद्रियार्थसंनि
कर्षस्य ग्रहणं कार्यं गुणत्वात् नात्ममनसोः संनिकर्षस्येति प्राधान्ये च हेत्वंतरं तैश्च व्यपदेशो ज्ञानविशेषाणां
तैरिंद्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यंते ज्ञानविशेषाः कथं घ्राणेन जिघ्रति चक्षुषा पश्यति रसनया रसयतीति घ्राणविज्ञा
नं चक्षुर्विज्ञानमिति गंधविज्ञानं रूपविज्ञानं रसविज्ञानमिति चेंद्रियविषयविशेषाच्च पंचधा बुद्धिर्भवति अतः प्रा
धान्यमिंद्रियार्थसंनिकर्षस्येति यदुक्तमिंद्रियार्थसंनिकर्षग्रहणं कार्यं नात्ममनसोः संनिकर्षस्येति कस्मात्सु
प्तव्यासक्तमनसामिंद्रियार्थयोः संनिकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति सोयं व्याहतत्वादहेतुः यदि तावत्क्वचिदात्म
मनसोः संनिकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति व्याहन्येत नेदानीं मनसः संनि
कर्षमिंद्रियार्थसंनिकर्षोऽपेक्षते मनःसंयोगानपेक्षायां च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगः अथ मा भूद्व्याघात इति सर्व
ज्ञानानामात्ममनसोः संनिकर्षः कारणमिष्यते तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः संनिकर्षस्य ग्रह
णं कार्यमिति नार्थविशेषप्राबल्यात् नास्ति व्याघातः न ह्यात्ममनःसंनिकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति इ

द्रियार्थसंनिकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति
२९ अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुत्वे तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसंनिकर्षविष
29 यं नात्ममनसोः संनिकर्षविषयं तस्मादिन्द्रियार्थसंनिकर्षः प्रधानमिति असति प्रणिधाने संकल्पे चासति
सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थसंनिकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रियाका
रणं वाच्यमिति यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रयत्नो मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं स
र्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण संबध्यते तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावाज्ज्ञानानुत्पत्तौ
सर्वार्थता अस्य निवर्तते एषितव्यं चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसू
क्ष्माणां मनसां च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसंभवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसंगः प्रत्यक्षमनुमानमेकदेश
ग्रहणादुपलब्धेः यदिदमिन्द्रियार्थसंनिकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इत्येतत्किल प्रत्यक्षं तत्खल्वनुमानमेव कस्मात् ए
कदेशग्रहणात् वृक्षोपलब्धेः अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते न चैकदेशो वृक्षः तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्नि
मनुमिनोति तादृगेव तद्भवति किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशादर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षेऽवयवांत

सुरिन्द्रियोत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति अवयवसमूहपक्षे तावदेकदेशग्रहणाद्वृक्षबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशांतरंव
क्षोगृह्यमाणैरेकदेशवदिति अथैकदेशग्रहणादेकदेशांतरानुमाने समुदायप्रतिसंधानात्तत्र वृक्षबुद्धिः न तर्हि वृक्षबुद्धिर
नुमानमेवं सति भवितुमर्हति द्रव्यांतरोत्पत्तिपक्षेनावयव्यनुमेयः अस्यैकदेशासंबन्धस्याग्रहणात् ग्रहणे चा
स्यविशेषादनुमेयत्वाभावः तस्माद्वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्य
तच्च न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलंभात् न प्रत्यक्षमनुमानं प्रत्यक्षेणैवोपलंभात् यत्तदेकदेशग्रहणमाश्री
यते प्रत्यक्षेणासावुपलंभः न चोपलंभो निर्विषयोस्ति यच्चार्थजातं तस्य विषयस्तावदस्यनुक्तापमानं प्रत्यक्षमवस्था
पकं भवति किं पुनस्ततोन्यदर्थजातमवयवी समुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादि
ति अन्यथापि च प्रत्यक्षस्यनानुमानत्वप्रसंगः तत्पूर्वकत्वात् प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संबद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो
दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति यत्र च संबद्धयोर्लिंगलिंगिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिंगमात्रप्रत्यक्षग्र
हणं नैतदंतरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न त्वेतदनुमानमिन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेणा
संनिकर्षादनुमानं भवति सोयं प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणाभेदो महानाश्रयितव्य इति न चैकदेशोपलब्धिरवयवि

सद्भावात् नचैकदेशोपलब्धिमात्रं गृहीतमेकदेशोपलब्धिस्तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च कस्मात् अवयविसद्भावा
३. त् अस्तिधर्ममेकदेशव्यापित्वे कोवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्ध्यावनुपलब्धिर
३० नुपपन्नेति अकृत्स्नग्रहणादिति चेत् न कारणतोन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृत्स्नाः गृह्यंते अवयवैरेवा
वयवांतरव्यवधानात् नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति नायं समारोप्य वयवेषु परिसमाप्यत इति सेयमेकदेशोपलब्धि
रनिवृत्तेति कृत्स्नमिति वैरवृत्त्वशेषताप्रासंग्यं भवति अकृत्स्नमिति शेषे सति तच्चैतदवयवेषु वृत्त्यस्ति अव्य
वधानेनग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति अंगानुभवात् दृष्टो व्याचष्टा॰ समारोपस्यावयविनः किमाहेतिं मन्य
से येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति नह्यस्य कारणेभ्योन्य एकदेशो भवतीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इतीदं तस्य वृत्तं
येषामिंद्रियार्थसंनिकर्षाद्ग्रहणमवयवानां तैः सह गृह्यंते येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते न चैत
कृतोस्ति भेद इति समुदायोप्यशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् प्राप्तिर्वा उभयथा ग्रहणाभावः मूलस्कन्धशाखा
पलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रह
णं नोपपद्यत इति अवयवैस्तावदवयवांतरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्य

तेषामसिमतामग्रहणाभ्म सेयमेकदेशग्रहणासहचरिताद्वर्णशब्दद्रव्यांतरोत्पत्तौवृत्तस्तेन समुदायमात्रमिति साध्यत्वाद
वयविनि संदेहः यदुक्तमवयविसद्भावात्स्यास्तिमतामयमहेतुः साध्यत्वात् साध्यं तावदेतत्कारणेभ्योद्रव्यांतरमुत्पद्यत इ
ति अनुपपादितमेतत् एवं च सति विप्रतिपत्तिमात्रं भवति विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशय इति सर्वाग्रहणमवयव्य
सिद्धेः यद्यवयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते किं तत्सर्वं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः कथं कृत्वा पर
माणुसमवस्थानं तावद्दर्शनविषयो न भवतीत्यतीन्द्रियत्वादणूनां द्रव्यांतरं चावयविभूतं दर्शनविषयो नास्ति दर्शन
विषयस्थाश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यंते ते निरधिष्ठाना न गृह्येरन् गृह्यंते तु कुंभोयं श्याम एको महान्संयुक्तः स्पंदते ऽस्ति मृ
न्मयश्चेति संति चेमे गुणादयो धर्मा इति तेन सर्वस्य ग्रहणात्पश्यामोऽद्रव्यांतरभूतोऽवयवीति धारणाकर्षणोपपत्ते
श्च अवयव्यर्थांतरभूत इति संग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणांतरं स्नेहद्रवत्वकारितं गुणां
तरं स्नेहद्रवत्वकारितमपामेकुंभेग्निसंयोगात्पक्वे यदि त्ववयविकारिते ऽभविष्यतामपांसुराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्ये
तां द्रव्यांतरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जतुसंगृहीतेष्वपि नाभविष्यतामिति अथावयविनं प्रत्याचक्षाणा
कोमानभ्यत प्रसक्तोपदृष्टपराऽसंचयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य इति एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धेर्वि

र्थं पर्यनुयोज्यं किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया आहोभिन्नार्थविषयेति अभिन्नार्थविषयेति चेत् नार्थान्तरानुज्ञानादवयव
३१ सिद्धिः नानार्थविषयेति चेत् भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः अनेकस्मिन्नेक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति सेनावनवद्ग्रहणमि
ति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनां यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूराद्गृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः एवमणुषु संचितेष्व
31 गृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति यथा गृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनावनाङ्गानामारात्कारणान्तरतः पृथ
क्त्वस्याग्रहणं यथा गृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा आराज्जातिविशेषाग्रहणं भवति यथा गृह्यमाणस्पन्दनानामारा
त्स्पन्दनाग्रहणं गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति न त्वगृह्यमाणपृथक्त्वाना
मारात्कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणात् भाक्त एव प्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति इदमेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसंचय
विषय आहोस्विन्नेति अणुसंचय एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तं साध्यत्वादिति दृष्टमिति चे
न्न तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृ
ष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति तन्नैवं तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः दर्शनविषय एवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्य
यो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयो वाऽणुसंचयविषयो वेति अत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं भवति नाना

स्वभावे चारात्मनां पृथक्त्वस्याग्रहणाद् अभेदे नैकमिति ग्रहणं । अतस्तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा स्थाणौ पुरुष इति ततः
किम् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिः स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानं यो सौ
पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन्सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषो यमिति एवं नानात्मतेष्वेकमिति ग्रामार्थ
ग्रहणात्प्रधानेसति भवितुमर्हति प्रधानं च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते तस्माद् अभिन्न एवायम भेदप्रत्यय ए
कमिति इन्द्रियांतराविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेन्न । विशेषहेत्वभावात् दृष्टांताव्यवस्थायां श्रोत्रादि
विषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययः स्यादिति एवं च सति दृष्टांतोपादानमनवाप्त
कृतो विशेषहेत्वभावात् अरण्डुसंचिते तृण एकप्रत्ययः । किम् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययः स्यात् यो पुरुषप्रत्ययवत् अथा
पेताभावात्तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैकत्वादिकः शब्द इति ताविशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टांतो संश
यमादेयो यत इति कुम्भवत्संचयमात्रं गंधादयो पीत्यनुदाहरणं तान्याद्यपद इति एवं परिमाणसंयोगः स्पंद
जातिविशेषप्रत्ययानन्यत्वेनोक्त्वा स्तेषु चैवं प्रसंग इति एकत्वबुद्धिस्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेष
हेतुमं इदिति प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् एकमिदं महद्वेति एका विषयो प्रत्ययोः समानाधिकरणो भवतः

तेनविज्ञायते यन्महदेतदेकमिति अनुग्रहस्य महत्त्वं तैः परमहत्त्वं महत्त्वस्य यद्युति चेत् सो यममहत्त्वगुणमहत्त्वस्य यो
३२ तासिंस्तादितप्रत्ययो भवतीति किंचातो तस्मिंस्तादिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वात्प्रधानसिद्धिरिति भावत
32 त्वं महत्त्वे च महत्त्वप्रत्ययेनेति अवगुणः शब्दो महानिति न मया वसाप्यात्म प्रधानासिद्धिरिति चेत् न मस्तीव्रत्वात् महत्त्वाभि
यत्तावत व्यवधारणात् यथाग्रकोऽपरगुणशब्दोत्तमं दृष्टं तस्य महत्त्वं महान् शब्दः पटुतीव्र इत्येतस्य महत्त्वं तस्मात्
इयत्तान व्यवधारणात् न खल्वयं महान् शब्द इति व्यवस्थानियोगपामित्यवधारयति यथा बदरामलकबिल्वादी
निसंयुक्तेइमे इति चाद्वित्वसमानाधिकरणपि महत्त्वं दृष्टं संसमुदायावास्थयः संयोगस्येति चेत् एकोऽयं समुदायः प्राप्ति
रनेकस्यानेकावाप्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत् प्राप्तिरमहत्त्वं यास्वाश्रिता याइमे वस्तुनी इति नात्रैकप्राप्तिसंयुक्ते
गृह्येतेऽनेकसमूहः समुदाय इति चेन्नाद्वित्वेन समानाधिकरणस्य महत्त्वात् द्वाविमौ संयुक्तौ बदराविति ना महत्त्वे सति ना
नेकसमुदायाश्रयः संयोगोऽपेक्षितेन च द्रव्योत्तरत्वोन्महत्त्वमस्ति तस्मान्महती इत्याश्रयपरत्वे द्रव्यसंयोगस्य स्था
नामिति प्रत्यासत्तिः प्रतीक्ष्या तावत् तासंयोगोऽन्तर्यान्तरमिति चेत् न अर्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य शब्दरूपादि
स्पंदानां हेतुः संयोगोऽन च द्रव्ययोर्गुणानां तत्र उपजननमन्तरेण शब्दरूपादिस्पर्शेषु कारणत्वं गृह्यते तस्मात्

रांतरंप्रत्यपाविषयश्चार्थांतरं तत्रापि तेषेधोपाकुंउत्तीगुरुकुंउत्तरश्चात्रइतिसंयोगवृद्धेश्च य यर्थांतरं नाविष
य उ अर्थांतरमपि तेषु भुक्तहि विषयत्वत्रप्रतीतापि ध्यमानवचनंसंयुक्तेद्रव्येइति । यदार्थांतरमन्यत्रदृष्टमिहप्र
तीषिध्यते तदुक्तत्वामिति षयोमहतोरोपितस्यमहगाल्लारवाथ्थ पद इति जातिविशेषस्यप्रत्यपानुदृष्टत्वालिंगस्याप्रत्याख्या
नं प्रत्याख्यानेवाप्रत्यक्षयव्यवस्थानुपपत्तिः आधिकरणस्यानुमिव्यक्तेरधिकरणवचनं अरूपसमवस्थानंविषय
इति चेत् प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनं किमप्राप्तेरूपसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते अथप्राप्तइति अप्रा
प्तेन्नहणमिति चेत् व्यवहितस्यारूपसमवस्थानस्याप्युपलब्धिः व्यवहितेरूपसमवस्थानेतदाश्रयोजातिवि
शेषो गृह्येत प्राप्तेग्रहणमिति चेत् मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः यावत्प्राप्तं भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति
चेत् तावत्तोधिकरणत्वमरूपसमवस्थानस्य यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं
भवति तत्रैकसमुदाये प्रतीयमाने धर्मभेदः एवं च सति योयमरूपसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वं प्रती
येत यत्र यत्र ह्यरूपसमुदायस्य भागो वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति तस्मात्समुदितारूपसमवस्थानस्यार्थांतरस्य
जातिविशेषाभिव्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थांतरभूत इति परीक्षितं प्रत्यक्षं अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ॥ पो

पघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणं अप्रमाणमिति एकदा पर्यस्यन्पातु पादकमिति रोधाद
३३ पिनदीपूरगौरवात्तदा चोपरि वृष्टो देवइति मिथ्यानुमानं नीडोपघातादपि पिपीलिकाण्डसंचारो भवे
त्तितदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति पुरुषोपि मयूरवाशितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्या
33 न्मिथ्यानुमानं भवति नैकदेशत्रासात्सादृश्येभ्यो व्यतिरेकाभावात् नापमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु तत्त्व
पमनुमानाभिमानः कथं नाविशिष्टोऽतीतभावेनुमहीत प्रवाहोदका विशिष्टस्य तु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो व
हुतरफलपर्णकाष्ठादिवहनं चोपलभमानः पूर्णत्वेन न घाऊ परि वृष्टो देवइत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रे
णापि पिपीलिकाप्रापस्याण्डसंचारो भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कास्माञ्चिदिति नेदं मयूरवाशितं तत्सदृशो
यं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति यस्तु विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टं मयूरवाशितं गृह्णाति तस्य वि
शिष्टोर्थो गम्यमानो लिंगं यथा सर्पादीनामिति सोयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य पार्थिवविशेषेणानुमेयवत्त
र्मविशिष्टार्थदर्शनेन तु भूतमिति त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तमत्र च वर्त्तमानाभावः
पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः वृन्तात्प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतिततोऽध्वा तत्सं

त· प्रयुक्तः पातितकालः योध्वस्तात्सपातव्योध्वा तत्संप्रयुक्तः कालः पातितव्यकालः नेदानींततीयोध्वावर्त्तते यत्रपततीति
तिवर्त्तमानः कालोगृह्येततस्माद्वर्त्तमानः कालोनावघतेइति तयोरप्यभावोवर्त्तमानाभावेतदपेक्षत्वात् ना
ध्वव्यंग्यः कालः किंतर्हि क्रियाव्यंग्यः पततीति यदापतनाक्रियाव्युपरताभवतिसकालः पातितकालः यदोत्पत्स्य
तेसपातितव्यकालः यदाद्रव्येवर्त्तमानाक्रियागृह्यतेसवर्त्तमानः कालः यदिवापंद्व्यवर्त्तमानंपतनंनगृह्यतातिक
स्योपरममुत्पत्स्यमानतांवाप्रतिपद्यतेपातितः कालइतिभूताक्रियापातितव्यःकालइतिचोत्पत्स्यमानाक्रियाउभयोः कालयो
क्रियाहीनंद्रव्यमधःपततीतिक्रियासंबद्धंसोयंक्रियाद्रव्ययोः संबंधंगृह्णातिवर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौचेतरौकालौ
तदभावेनस्यातामिति अथापि नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौसिध्ये
तां प्रतिपद्येमहि वर्त्तमानविलोपं नातीतापेक्षानागतासिद्धिः [redacted] ः नाप्यनागतापेक्षा अतीतसि
द्धिः कयायुक्त्याकेनकल्पेनातीतः कथमतीतानामपेक्षयासिद्धिः एवमतीतानागतयोरिति तन्नोपपद्यतेवि
शेषहेत्वभावात् दृष्टांतवत्स्यादितिदृष्टांतोपिप्रसज्यते यथाह्रस्वदीर्घस्थूलाणूसोते तरेतरापेक्षौसिध्येते एवमतीता
नागतावितरेतरापेक्षाकस्माचातिसिद्धिरिति यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः यद्येकस्यान्यतरापे

क्षासिद्धिरन्यतरस्येदानीं क्रमपेक्षा यद्यन्यतरस्यैकापेक्षासिद्धिरेकस्येदानीं क्रमपेक्षा एवमेकस्याभावेन्यतरन्न
३४ सिध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते अर्थसद्भावव्यंग्यश्चायं वर्त्तमानः कालः । विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः । विद्यते कर्मे
34 ति यस्य चायं नास्ति तस्य वर्त्तमानाभावे सर्वग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं न चा
विद्यमानमसदिन्द्रियेण संनिकृष्यते नाचायं विद्यमानं सत् किंचिदनुजानाति प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्र
त्यक्षज्ञानं सर्वं नोपपद्यते प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्वकत्वादनुमानागमयोरनुपपत्तिः सर्वप्रमाणविलोपे स
र्वग्रहणं न भवतीति उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते क्वचिदर्थसद्भावव्यंग्यः यथास्ति द्रव्यमिति क्वचित्क्रि
यासन्तानव्यंग्यः यथा पचति छिनत्तीति नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासंतानः क्रियाभ्यासश्च नानाविधा
चैकार्था क्रिया पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं द
र्वीघट्टनं मण्डस्रावणमधोऽवतारणमिति छिनत्तीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि निपात
यन् छिनत्तीत्युच्यते यच्चेदं पच्यमानं छिद्यमानं च तत् क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे कृततावक्तव्यतोपप
त्तेरत उभयथा ग्रहणं क्रियासंतानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पक्ष्यतीति प्रयोजनावसानः

क्रियासंतानोपरतोतीतः कालोपाक्षीदिति आरब्धक्रियासंतानो वर्तमानः कालः पचतीति तत्र यानुपर
ता सा कृतता या चिकीर्षिता सा कर्तव्यता या वर्तमाना सा क्रियमाणता तदेवं क्रियासंतानस्त्रैकाल्यस
माहारः पचति पच्यत इति वर्तमानग्रहणेन गृह्यते क्रियासंतानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नारंभो नोपरम
इति सोयमुभयथा वर्तमानो गृह्यते अपवृक्तो व्यपवृक्तश्च अतीतानागताभ्यां स्थितिव्यंग्यो विद्यते द्रव्यमि
ति क्रियासंतानाविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः पचति छिनत्तीति अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां
तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषुउत्प्रेक्षितव्यः तस्मादस्ति वर्तमानः काल इति अत्यंतप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमाना
सिद्धिः अत्यंतसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति प्रायःसाधर्म्यादुपमानं न सि
ध्यति न हि भवति यथानड्वानेवं महिष इति एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति न हि सर्वेण सर्वमुपमीयते
इति प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः न साधर्म्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्यो
पमानं वर्त्तते किं तर्हि प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्र
तिषेद्धुं शक्यं तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति अस्तु तर्हि उपमानमनुमानं प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः

यथाधूमेनप्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्यवह्नेर्ग्रहणमनुमानमेवंगवाप्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्यगवयस्यग्रहणमितिनै
३५ दमनुमानाद्विशिष्यते विशिष्यतइत्याहकयायुक्त्या नाप्रत्यक्षेणगवयेनप्रमाणार्थमुपमानस्यपश्यामइ
35 ति यदाह्ययमुपयुक्तोपमानोगोदर्शीगवासमानमर्थंपश्यति तदायंगवयइत्यस्यसंज्ञाशब्दस्यव्यवस्थांप्र
तिपद्यते नचैवमनुमानमिति परार्थंचोपमानं यस्यह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थंप्रसिद्धोभयेनक्रियतइ
तिपरार्थमुपमानमितिचेत् न स्वयमध्यवसायात् भवतिभोः स्वयमध्यवसायः यथागौरेवंगवयइति
नाध्यवसायःप्रतिषिध्यते उपमानंतुतन्नभवतिप्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानं नचयस्योभयं
प्रतिप्रसिद्धंतंप्रतिसाध्यसाधनभावोविद्यतइति अथापि तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः तथेतिस
मानधर्मोपसंहारादुपमानंसिध्यतिनानुमानं अयंचानयोर्विशेषइति शब्दोनुमानमर्थस्यानुपलब्धेर
नुमेयत्वात् शब्दोनुमानंनप्रमाणान्तरं कस्मात् शब्दार्थस्यानुमेयत्वात् कथमनुमेयत्वं प्रत्यक्षतोनु
पलब्धेः यथानुपलभ्यमानोलिंगीमितेनलिंगेनपश्चान्मीयतइति अनुमानं एवंमितेनशब्देनपश्चा
न्मीयतेर्थोयमनुपलभ्यमानइत्यनुमानंशब्दः इतश्चानुमानंशब्दः उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् प्रमा

सांतर्भावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिरनुमानेऽप्योपमानेति व्याख्यातं शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिर्यथानु
मानेप्रवर्त्तते तथा शब्देपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति संबन्धाच्च शब्दोनुमानमिति वर्त्तते संबद्धयोश्च
शब्दार्थयोः संबन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणं यथा संबद्धयोर्लिंगलिंगिनोः संबन्धप्रतीतौ लिंगो
पलब्धौ लिंगिग्रहणमिति यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति तन्न आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसंप्रत्य
यः स्वर्गः अप्सरस उत्तराः कुरवः सप्तद्वीपाः समुद्रो लोकसंनिवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात्प्र
त्ययः किं तर्हि आप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः संप्रत्ययः विपर्ययेण संप्रत्ययाभावात् न त्वेवमनुमानमिति यत्पुनरुप
लब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः तत्राविशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावा
दिति यत्पुनरिदं संबन्धाच्चेति अस्ति शब्दार्थयोः संबन्धोनुज्ञातः अस्ति च प्रतिषिद्धः अस्येदमिति षष्ठीविशि
ष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोनुज्ञातः प्राप्तिलक्षणस्तु संबन्धः प्रतिषिद्धः कस्मात् प्रमाणतोनुपलब्धेः प्रत्य
क्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोर्थो
न गृह्यते अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यते इति प्राप्तिल

क्षरोच्चारसमारोसंबन्धेशब्दार्थयोःशब्दांतिकं वार्थःस्यात् अर्थांतिके वाशब्दःस्यात उभयंवोभयत्र अथ
३६ 36 खल्वयं पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्चसंबन्धाभावः स्थानकारणाभावादितिचार्थः नायमनुमानतोप्यु
पलभ्यते शब्दांतिकेर्थइति एतस्मिन्पक्षेप्यस्यस्थानकारणोच्चारणीयःशब्दस्तदंतिकेर्थइति अन्त्यास्य
स्मिन्शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानिगृह्येरन् न च गृह्यंते अग्रहणान्नानुमेयप्राप्तिलक्षणःसंबन्धः अर्थां
तिकेशब्दइति स्थानकरणासंभवादनुच्चारणं स्थानकरणादयः करणंप्रयत्नविशेषः तस्यार्थांतिकेनुप
पत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्चनोभयं तस्मान्नशब्देनार्थःप्राप्तइति शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः शब्दार्थ
प्रत्ययस्यव्यवदर्शनादनुमीयतेऽस्तिशब्दार्थसंबन्धोव्यवस्थाकारणं असंबन्धेहिशब्दमात्रादर्थमात्रे
प्रत्ययप्रसंगः तस्मादप्रतिषेधःसंबन्धस्येति अत्रसमाधिः नसामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्ययस्य न
संबन्धकारितंशब्दार्थव्यवस्थापनं किंतर्हि समयकारितं यत्तदवोचाम अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य
वाक्यस्यार्थविशेषानुज्ञातःशब्दार्थयोःसंबन्धइति समयंतदवोचामइति कःपुनरयंसमयः अस्यशब्द
स्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः तस्मिन्नुपयुक्तेशब्दादर्थसंप्रत्ययोभ

वाताञ्वपपर्येहिशब्दस्यवशेपिप्रत्ययाभावः संवन्धवादिनापि चापमकर्जीपद्मतिप्रयुज्यमानानहस्मा
चसमपोपपोगोतौ गकाणां समपपात्तनार्थं चेदपदत्तक्षणपावा चोन्चारव्यानं नद्ध्या कारणवाक्यलक्षणापावाचो
पीलक्षणां २ पदसमूहोवा वाक्यमर्थपरिसमाप्तावति तदेवं प्राप्तित्तक्षणस्य शब्दार्थसंबन्धस्यार्थजुषोप्यनुमा
नहे तुर्नभवतीति जातिविशेषे चानुपमात् सामायिकः शब्दादर्थसंप्रत्ययो न स्वाभाविकः अरुष्यार्थस्ते
म्लेछानां यथा कामं शब्दविनियोगोर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते स्वाभाविकोहि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथा
कामं न स्यात् यथा तैजसप्रकाशस्य रूपप्रत्यये हेतुत्वं न जातिविशेषे व्यभिचरतीति तदप्रामाण्यमनृत
व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु तस्योतिशब्दाविशेषमेवाभिजरुत्तेमंगवान्रषिः शब्द
स्यप्रमाणत्वं न संभवति कस्मादनृतदोषात् पुत्रकामेष्ट्यो पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति निष्टौ संस्थितायां पुत्रज
न्म दृश्यते दृष्टार्थस्य वाक्यस्यान्तत्वात् अदृष्टार्थमपि वाक्यमग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्याद्यनृतमि
तिज्ञायते विहितव्याघातदोषाच्च हवने उदितेहोतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यमिति विधा
य विहितं व्याहन्ति श्यावोस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोस्याहुतिमभ्यवहरति योनुदिते जु

होति यथावषट्कृतो वास्याहुतिमभ्यवहरति यः समयाध्युषिते जुहोति व्याघातो चान्यतरान्निन्द्येति पुनरुक्तदोषाभ्य
३७ अभ्यासे दृश्यमाने त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति पुनरुक्तदोषो भवति पुनरुक्तं च प्रमत्तवाक्यमिति त
स्मादप्रमाणं शब्दोऽनृत व्याघात पुनरुक्तदोषेभ्य इति न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ
तस्मात् कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् इष्ट्यापि तयोः संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति इष्टेः करणं साधनं पितरौ क
र्त्तारः संयोगः कर्म त्रयाणां गुणयोगात् पुत्रजन्म वैगुण्याद्विपर्ययः इज्यायास्तावत् कर्मवैगुण्यं समीहाके
यः कर्त्तृवैगुण्यं अविद्वान्प्रयोक्ता कपूयाचरणश्च साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमिति मन्त्रान्यूनाधिकाः
स्वरवर्णहीना इति दक्षिणा दुरागता हीना निन्दिता चेति अथोपजननाश्रयं कर्मवैगुण्यं मिथ्यासंप्रयोगः कर्तृवै
गुण्यं योनिव्यापादो बीजोपघातश्चेति साधनवैगुण्यं इष्टावभिहितं लोके चाग्निकामो दारुणी मथ्नीयादि
ति विधिवाक्यं तत्र कर्मवैगुण्यं मिथ्याभिमंथनं कर्तृवैगुण्यं प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः साधनवैगुण्यं आर्द्रं सु
षिरं दार्विति तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् न चेदं लौकिकाद्भिद्य
ते पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते योऽभ्युपगतं

हवनकालं भिन्नं चेत्ततोन्यत्र जुहोति तत्राभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते श्यावोस्याहुतिमभ्यवहरति य
उदिते जुहोति तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनमिति अनुवादोपपत्तेश्च पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतं अन
र्थकोभ्यासः पुनरुक्तः अर्थवानभ्यासोनुवादः योयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनुवाद उपप
द्यतेऽर्थवत्त्वात् त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पंचदशत्वं सामिधेनीनां भवति तथा च मन्त्राभिवादः इदमहं
भ्रातृव्यं पंचदशावरेण वाग्वज्रेण बाधे योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति पंचदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभिवदति त
दभ्यासमन्तरेण न स्यादिति वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् प्रमाणं शब्द इति प्रकृतं यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्या
नां त्रिविधः विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचना
नि अर्थवादवचनानि अनुवादवचनानीति तत्र विधिर्विधायकः यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः विधिस्तु नि
योगोनुज्ञा वा यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादि स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः विधेः फल
वादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः संप्रत्ययार्थं स्तूयमानं श्रद्दधीतेति प्रवर्त्तिका च फलश्रवणात्प्रवर्त्तते सर्व
जिता वै देवा देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादि अनिष्टफ

त्ववादोऽभिंदा वर्जनार्थमिंदितं न समाचरेदिति स एव चाप्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वान्ये
३८ न यजते गर्त्तपत्यमेव तज्जीयते वा प्रमीयते वा इत्येवमादि अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य वचनं वादः परकृतिः
38 हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयंति अग्नेः
प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधती त्येवमादि ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति तस्माद्वा ए
तेन ब्राह्मणा बहिः पवमानं साम स्तोममस्तौषन् योने यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादि: कः पुनः परकृतिपुराक
ल्पो अर्थवादाविति स्तुतिर्निंदा वाक्येनाभिसंबध्याह इत्याश्रयस्य कस्याचिद्दर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति
विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च पूर्वं शब्दानुवादो परोऽर्थानु
वादः यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते अधिकारार्थं विहितमधिकृत्य
स्तुतिर्बोध्यते निंदा वा विधिशेषो वाभिधीयते विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति एवमन्यदप्युत्प्रेक्ष
णीयं लोकेऽपि च वाविधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यं ओदनं पचेदिति वाक्यं अर्थवादवाक्यमा
युर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानं चान्ने प्रतिष्ठितं अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यतामिति

वाऽङ्ग पच्यतामित्यभ्यासेऽपरार्थं पच्यतामेवेति नावधारणार्थं यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणा
त्प्रमाणत्वमेवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति नानुवादपुनरुक्तयो
र्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः पुनरुक्तमसाधु साधुरनुवाद इत्ययं विशेषो नोपपद्यते कस्मादुभयत्राह
प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासा
न्नाविशेषः नानुवादपुनरुक्तयोराविशेषः कस्मात् अर्थवतोऽभ्यासस्यानुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरु
क्तमनर्थकं अर्थवाननुवादः शीघ्रतरगमनोपदेशवत् शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति
ति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते उदाहरणार्थं चेदं एवमन्योऽप्यभ्यासः पचति पचतीति क्रियानुपरमः
ग्रामो ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनं अध्यधिकुड्यं नि
षण्णमिति सामीप्यं तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता
विहितानन्तरार्थता चेति किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्धारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न सिध्यति अतश्च मं
त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यत्तदायुर्वेदेनो

पदिश्यते इदं हित्वेदमधिगच्छति इदं वर्जयित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थ
७९ ताऽविपर्ययः मंत्रपदानां चाविषभूतानां प्रतिषेधार्थानां प्रयोगोऽर्थस्य तथाभाव एतत्प्रामाण्यं
39 किंकृतमेतत् आप्तप्रामाण्यकृतं किं पुनराप्तानां प्रामाण्यं साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूता
र्थचिख्यापयिषेति आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः इदं हातव्यमयमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगंत
व्यमयमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकंपंते तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्य
दुपदेशादवबोधकारणमस्ति न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा न वाऽकृत्वा स्वस्तिभावो नाप्यस्यान्य
उपकारकोऽप्यस्ति हंत वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामस्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हे
यं हास्यंत्यधिगंतव्यमेवाधिगमिष्यंतीति एवमाप्तोपदेशः एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृ
हीतोऽनुष्ठीयमानोऽर्थस्य साधको भवति एवमाप्तोपदेशः प्रमाणमेवमाप्ताः प्रमाणं दृष्टार्थेनाप्तो
पदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति
अस्यापि चैकदेशो ग्रामकामो यजेतेत्येवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति लोके च भूयानुपदेशाश्र

योव्यवहारः लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेश्यार्थज्ञानेन परानुजिघृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च
प्रामाण्यं तत्परिग्रहादाप्तोपदेशः प्रमाणमिति दृष्टप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानं य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टा
रः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति नित्यत्वाद्वेदवा
क्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्ययुक्तं शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं नानि
त्यत्वात् नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेन्न लौ
किकेष्वदर्शनात् तेऽपि नित्या इति चेन्न अनाप्तोपदेशादर्थविसंवादोऽनुपपन्नः नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाण
मिति अनित्यः स इति चेत् अविशेषवचनं अनाप्तोपदेशो लौकिको न नित्य इति कारणं वाच्यमिति यथा
नियोगं चार्थस्य प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लौके प्रामाण्यं नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः यत्रार्थे नामधेयशब्दो
नियुज्यते लौके तस्य नियोगसामर्थ्यात्प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु
संप्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वं आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यं लौकिकेषु शब्देषु चैतत्स
मानमिति इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकं अथ यथार्थः प्रमाणोद्देश इति म

त्वाह न च तुच्छमिति चार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् न च त्वयैव प्रमाणान्तरं किं तर्हि ऐतिह्यमर्थाप
४ त्तिः संभवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि इति होचुरित्यादिदृष्टं वृत्तं प्रवादपारंपर्यमैतिह्यं अर्था
५० दापत्तिरर्थापत्तिः आपत्तिः प्राप्तिः प्रसंगः यत्राभिधीयमाने येनार्थेनान्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः यथा
मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति किमत्र प्रसज्यते सत्सु भवतीति संभवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य स
त्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणं यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणं आढकस्य सत्ताग्र
हणात्प्रस्थस्य सत्ताग्रहणमिति अभावो विरोधी अभूतं भूतस्य अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वा
य्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकं विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति सत्यमे
तानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि प्रमाणान्तरं च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते सोऽयं शब्द ऐति
ह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसंभवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः अनुपपन्नः प्रतिषे
धः कथं आप्तोपदेशः शब्द इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्तते सोऽयं भेदः सामान्यात्संगृह्यत
इति प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य संबद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानं तथा चार्थापत्तिसंभवाभावा वा वाक्यार्थ

संप्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव अविनाभावबलस्याचसंबद्ध
योःसमुदायसमुदायिनोस्समुदायेनेतरस्य ग्रहणासंभवः तदप्यनुमानमेव अस्मिन्सतीदंनोपपद्यत इत्यविरोधिप्रसिद्धकार्या
नुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबंधकमनुमीयते सोयंयथार्थस्त्वप्रमाणोद्देश इति सत्यमेतावानंततु प्रमाणांतरगणितस्तुक्तं अ
त्रार्थापत्तेः प्रमाणाभावाभ्युपगमानोपपद्येतेत तथाहीयं अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकांतिकत्वात् असत्सु मेघेषु वृ
ष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थादापद्यते सत्स्वपि चैव कदा न भवतीत्येवमर्थापत्तिरप्रमाणमिति नानैका
न्तिकत्वमर्थापत्तेः अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् असति कारणे कार्यं नोत्पद्यत इति वाक्यात्प्रत्यनीक
भूतोर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यर्थादापद्यते अभावस्य हि वाक्यात्प्रत्यनीकइति सोयं कार्योत्पा
दः सति कारणे र्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति न त्वेवं सति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मा
न्नानैकांतिकी यत्तु सति कारणे निमित्तप्रतिबंधात्कार्यं नोत्पद्यत इति कारणधर्मोसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमे
यं किं तर्ह्यस्याः प्रमेयं सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इति योसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति
एतदस्याः प्रमेयं एवं तु सति अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यत इति दृष्टश्च कारणा

मेनशक्यः प्रसाख्यातुमिति प्रतिषेध्यप्रामाण्यं चैवानैकान्तिकत्वात् अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिक
४१ त्वादितन्नाक्यप्रतिषेधः तेनानेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते न सद्भावः एवमनैकान्तिकोऽभव
त्ति अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेनानेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यत इति अयमन्यसेऽभिमतावन्भवत्येर्थैउ
५ स्याविषयेऽव्यभिचारो भवति न च प्रतिषेध्यस्य सद्भावो विषयः एवं तर्हि तस्याप्रामाण्ये वानार्थापत्त्यप्रा
माण्यं अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादनकारणसत्तायाः अव्यभिचारो विषयः न च कारणधर्मो निमित्तप्र
तिबंधात्कार्यानुत्पादकत्वमिति अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञानोत्पद्यते कथमिति नास्य वप्रा
माण्यं प्रमेयासिद्धेः अभावस्य स्य प्रमेयं तेन कासिद्धे वैजास्याद्युच्यते नाभाव प्रामाण्यं प्रमेयासिद्धे
रिति अथायमर्थे बहुत्वादथैकदेश उदाह्रियते लाक्षितेष्वलक्षणात्लाक्षितत्वादलाक्षितानां तत्प्रमेय
प्रसिद्धेः तस्याभावस्यासिद्ध्यत्प्रमेयं कथं लाक्षितेषु वासस्सु अनुपादेयेषु उपादेयानामलाक्षितानां
लक्षणालाक्षितत्वात् लक्षणाभावेनलाक्षितत्वादिति उभयसन्निधावलाक्षितानि वासांस्यानयेति प्र
युक्तो येषु वासस्सु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहे

तुच्छप्रमाणाभिति असत्वेनाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः यत्र सत्वाकिंचिन्न भवति तत्र तस्या
भाव उपपद्यते अलक्षितेषु च वासस्सु लक्षणानि न सत्वानि भवंति तस्मात्तेषु लक्षणाभावोऽनु
पपन्न इति नान्यलक्षणोपपत्तेः यथा यमन्येषु वासःसु लक्षणानामनुपपत्तिं पश्यति नैवमलक्षिते
ष्वसौ पंलक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यत इति तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः तेषु वासःसु लक्षिते
ष्वसिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो न लक्षणानां यानि च लक्षितेष्ववद्यंते लक्षणानि
तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः यानि खलु भवंति येषामभावो व्याहत इति न लक्षणावस्थि
तापेक्षासिद्धेः न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवंति तेषामभाव इति किंतु केषांचिल्लक्षणान्यवस्थि
तानि अनवस्थितानि केषुचिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानामभावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन
प्रतिपद्यत इति प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च अभावद्वैतं खलु भवति प्राक्चोत्पत्तेरविद्यमानता उ
त्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानता लक्षणोल
क्षणानामभावो नेतर इति आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणाभावो विशेषणं ब्रुवता नानाप्रकारः श

द इति ज्ञाप्यते तस्मिन्सामान्येन विचारः। किं नित्योऽथानित्य इति। विमर्शहेत्वनुयोगे चाविप्रतिपत्तेश्च संश
८२ यः आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके। गंधादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु संनिविष्टो गंधादि
वदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे। आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवदित्यपरे। महाभू
तसंक्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मकोऽनिरोधधर्मक इत्यन्ये। अतस्संशयः। किमत्र तत्त्वमिति। अनि
त्यः शब्द इत्युत्तरं कथं। आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च। आदिर्योनिः कारणं आदीयतेऽस्मादि
ति कारणवदनित्यं दृष्टं संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति। का पुनरियमर्थदेशना कार
णवदिति उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति सांशयिकमेतत्। किमु
त्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य आहोस्विदभिव्यक्तिकारणमित्यत आह ऐन्द्रियकत्वात्। इन्द्रिय
प्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकः। किमयं व्यंजकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत्। अथ संयोगजाच्छब्दा
च्छब्दसंताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत इति। संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यंजकेन समानदेशस्य ग्रह
णं दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते न च व्यंजकाभावे व्यंग्यस्य ग्रहणं भवति। ते

स्मान्न व्यंजकः संयोगः उत्पादकेतु संयोगोसंयोगाच्छब्दाच्छब्दसंतानेसति श्रोत्रेण मत्वासन्नस्याग्रहणमिति
युक्तसंयोगानिवृत्तौशब्दस्याग्रहणमिति इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते कुतः कथं उपचारात् तीव्रमं
दमितिकृतकमुपचर्यते तीव्रंसुखंमंदंसुखं तीव्रंदुःखंमंदंदुःखमिति उपचर्यते च तीव्रःशब्दो मंदःशब्द
इति व्यंजकस्य तथाभावाद्ग्रहणस्यतीव्रमंदतारूपवादितिचेन्न अभिभवोपपत्तेः संयोगस्यव्यंजकस्यतीव्र
मंदतयाशब्दग्रहणस्य तीव्रमंदताभवतिनतुशब्दोभिद्यते यथाकाशस्यतीव्रमंदतयारूपग्रहणस्येति न
चैनेवं अभिभवोपपत्तेः तीव्रोभेरीशब्दोमंदंतंत्रीशब्दमभिभवतिनमंदः न च शब्दग्रहणमभिभावकं
शब्दश्चनभिद्यते शब्देतुभिद्यमानेयुक्तोभिभवः तस्मादुत्पद्यतेशब्दोनाभिव्यज्यत इति अभिभवानु
पपत्तिश्च व्यंजकसमानदेशस्याभिव्यक्तौप्राप्त्यभावात् व्यंजकेनसमानदेशोभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मि
न्पक्षेनोपपद्यतेभिभवः नाहिभेरीशब्देनतंत्रीस्वनःप्राप्त इति अप्राप्तेभिभव इति चेत् शब्दमात्राभि
भवप्रसंगः अथ मन्येतासत्यांप्राप्तावभिभवोभवतीति एवंसति यथाभेरीशब्दः कंचित्तंत्रीस्वन
मभिभवति एवं संतिकस्थोपादानमिवदवीयस्थोपादानमपितं त्रीस्वनानभिभवेत् अप्राप्तेरवि

शेषात् तत्र क्वचिदेवमेष्वोंप्ररगोहित्तापांसर्वलोकेषु समानकालास्तेनीस्वंनानभ्युपेरन्निति नाना
४३ भूतेषु शब्दसंतानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मंदस्याभिभवो युक्त इति
कः पुनरयमभिभवो नाम ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः यथोल्काप्रकाशस्य ग्र
हणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च न खल्वा
दिमत्वादनित्यः शब्दः कस्मात् व्यभिचारात् आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वं कथमादिमान्
कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति कथमस्य नित्यत्वं योऽसौ कारणविभागेभ्यो न भवति तस्याभा
वो भावेन कदाचिन्निवर्त्यत इति यदप्यैन्द्रियकत्वात्तदपि व्यभिचरति ऐन्द्रियकं च सामान्यं नित्यं चेति यदपि कृतकव
दुपचारादिति तदपि व्यभिचरति नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारो दृष्टः यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेशः
एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः प्रदेश इति भवतीति तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः नित्यमि
त्यत्र किं तावत्तत्त्वं आत्मांतरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वं तच्चाभावे नोपपद्यते भाक्तं तु भव
ति यत्तत्रात्मानमहासीद्यद्भूत्वा न भवति न जातु तत्पुनर्भवति तत्र नित्य इवानित्यो घटाभाव इत्ययं पदा

येइति तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्यं किंचिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः यदपि सामा
न्यवत्त्वादिति इंद्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति संतानानुमानाविशेषणात् नित्येष्वभिचार इति प्रकृतं नेन्द्रियग्रहणसा
मर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वं किं तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात्संतानानुमानं तेनानित्यत्वमिति यदपि नित्येष्वनित्यवदुप च
चारादिति न कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् नित्येष्वप्यव्यभिचार इति एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति
नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते अविद्यमानता च प्र
माणतोऽनुपलब्धेः किं तर्हि तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगेनाकाशं
व्याप्नोति अव्याप्य वर्तत इति तस्यैवं कृतकेन द्रव्येणासामान्यं न ह्यामलकयोः संयोगः आश्रयं व्याप्नोति सामान्य
कृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति
परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति कस्मात्पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न दृश्यत इति शीलमिदं भग
वतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ निष्प्रदेशत्वमकार्यद्रव्यस्य सप्रदेशत्वं कार्यद्रव्यस्येति पक्षौ न व्यवस्थापयति
तत्र शास्त्रसिद्धान्तात्तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशा

खमनुमानीमेति अथापिखल्विदमस्तिइदंनास्तीतिकुतएतत्सिद्धिरिति प्रमाणात उपलब्धेरनुपलब्धे
४४ श्चेति अविद्यमानस्तर्हिशब्दः प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च प्रागुच्चारणान्नास्तिशब्दः क
55 स्मात् अनुपलब्धेःसतोनुपलब्धिरावरणादिभ्यएतन्नोपपद्यते कस्मात् आवरणादीनामनुपलब्धिकारणा
नामग्रहणात् अनेनावृत्तःशब्दोनोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणंन
गृह्यतेइति सोयमनुच्चारितोनास्तीति उच्चारणमस्यव्यंजकंतदभावात्प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति किमिद
मुच्चारणंनामेति विवक्षाजनितेनप्रयत्नेनकोष्ठस्यवायोःप्रेरितस्यकंठतात्वादिप्रतिघातः यथा
स्थानंप्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति संयोगविशेषोवैप्रतिघातः प्रतिषिद्धंचसंयोगस्यव्यंजकत्वं त
पित्व स्मान्नव्यंजकाभावादग्रहणं अभावादेवेति सोयमुच्चार्यमाणःश्रूयतेश्रूयमाणश्चाभूत्वाभवती
ति अनुमीयत ऊर्ध्वंचोच्चारणान्नश्रूयतेसभूत्वानभवतीति अभावान्नश्रूयतेइतिकथं आवर
णाद्यनुपलब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकःशब्दइति एवंचसतितत्वंपांशुभिरिवावकि
रन्निदमाह तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः यद्यनुपलंभादावरणंनास्ति आवरणानुप

लब्धिरिति तदनुपलंभान्नास्तीति तस्याऽभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति कथं पुनर्जानीते भवान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत
इति किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात्समानं अयं खल्वावरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुप
लभ इति यथा कुड्येनावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपल
ब्धिरपि संवेद्यैवेति एवं च सत्यपहृतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना अनुपलंभा
दप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलंभात् यथानुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनु
पलंभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवाननुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमु
नुपलंभादिति एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिज्ञानियमो नोपपद्यत इति अनुपलंभात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः यदुप
लभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति अनुपलंभात्मकमसदिति व्यवस्थितं उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धि
रिति सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते सच्च खल्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यं न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति तत्र
यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलंभादित्ययुक्तमिति अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्धेतोः प्रतिजानी
ते अस्पर्शत्वात् अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति सोयमुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणु

नित्यः अस्पर्शं च कर्मानित्यं दृष्टं अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणं न कर्मानित्यत्वात् साध्यवै
४५ धर्म्येणोदाहरणं नाणुरनित्यत्वात् उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः अयं तर्हि हेतुः संप्रदानात् यत्संदीय
45 मानमवस्थितं दृष्टं संप्रदीयते च शब्दः आचार्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः येन सं
प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेवस्थानमस्य केन लिंगेनोपलभ्यते संप्रदीयमानो ह्यवस्थितः संप्रदातुरपैति संप्रदीयमा
दानं च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् अध्यापनादप्रतिषेधः अध्यापनात्लिंगं असति संप्रदानेध्यापनं न स्यादि
ति उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः संशयानातिवृत्तेः कि
माचार्यस्थः शब्दोन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनं आहोस्विन्नृत्योपदेशवद् गृहीतस्यानुकरणमध्यापनमि
ति एवमध्यापनमलिंगं संप्रदानस्येति अयं तर्हि हेतुः अभ्यासात् अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टं पंचकृत्वः प
श्यतीति रूपमवस्थितं पुनः पुनर्दृश्यते भवति च शब्देभ्यासः दशकृत्वोधीतोनुवाको विंशतिकृत्वोधीत इति तस्मादव
स्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति नान्यत्वेप्यभ्यासस्योपचारात् अनवस्थानेप्यभ्यासस्याभिधानं भव
ति द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवानिति द्विरनृत्यत् त्रिरनृत्यत् द्विरग्निहोत्रं जुहोतीति द्विर्भुंक्ते एवं व्यभिचारात्प

तिषिद्धे तावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यादित्यन्यताभावः यदिदमन्यदिति
मन्यते तत्स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्न भवति एवमन्यताया अभावः तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारादित्येतद
युक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दांतरप्रयोगः प्रतिषिध्यते तदभावेनान्यस्यानन्यतातद्योरितरेतरापेक्षासिद्धेः
अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यस्यत्याचष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुंक्ते चान
न्यदिति एतत्समासपदमन्यशब्दोयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह
समासः तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरेणान्यशब्दमपेक्षमाणाः सिध्यतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव
इत्येतदयुक्तमिति अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्यानित्यत्वं विनाशकारणानुपलब्धेः यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भव
ति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात् शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात्कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोप
लभ्यते तस्मान्नित्य इति अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसंगः यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसंगः
एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसंगः व्यंजकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धं अथापि विद्यमानस्य
निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्यानिमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निर्निमित्तमंतरेण विनाशे वा

श्रवणोचेति उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः अनुमानेऽप्युपलभ्यमानेशब्दस्याविनाशकारणोपलब्धिविना
४६ शकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः यथायमस्माद्विषाणीति तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् संता
नोपपत्तिः उपपादितः शब्दसंतानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दांतरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्यः शब्दः
96 कारणशब्दं विरुणद्धि प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधकः दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमंतिकस्थेनाप्यश्रव
णं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधान इति घंटायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मंदो मंदतर इति श्रुति
भेदान्नानाशब्दसंतानोऽविच्छेदेन श्रूयते तत्र नित्ये शब्दे घंटास्थमन्यगतं वावस्थितं संतानवृत्ति वाभिव्यक्तिकारणं
वाच्यं येन श्रुतिसंतानो भवतीति शब्दभेदे उपपादयितव्य इति अनित्ये तु शब्दे घंटास्थं संतानवृत्ति संयोगसह
कारि निमित्तांतरं संस्कारभूतं पटुमंदमनुवर्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसंतानानुवृत्तिः पटुमंदभावाच्च तीव्रमंद
ता शब्दस्य तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति न वै निमित्तांतरं संस्कार उपलभ्यतेऽनुपलब्धेर्नास्तीति पाणिनिमित्तप्र
श्लेषाच्छब्दाभावेनानुपलब्धिः पाणिकर्मणा पाणिघंटाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्दसंतानो नोपलभ्यतेऽतश्श्रवणानुपप नो
त्तिः तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तांतरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते तस्य च निरोधाच्छब्दसंतानो नोपपद्य

तेऽनुत्सन्नेष्वेतेष्वविच्छेदः यथा घातघातिसंयोगादिभ्यः क्रियाद्युत्तौ संस्कारेभ्यो वेगमन्ताभावइति कम्पसंतानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्रा
ह्यस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषे वा लिंगं संस्कारसंतानस्योत. तस्मान्निमित्तांतरस्य संस्कारभेतस्यानानुपत्त
ब्धिरिति । विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसंगः यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते ऽन
वस्थानात्तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्त्य इति मतं न तेषां विनाशकारणं भव
तीपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थानमनवस्थानात्तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति अथ नैवं तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः
शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति कम्पसमानाश्रयस्य चनादस्य पाणिप्रश्लेषात्कम्पवत्कारणोपरमाद्भावः वैयधि
करण्ये हि प्रातिघातिद्रव्यप्रश्लेषात्समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः यदिदमाकाशगु
णः शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्द
संतानोपपत्तेः स्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञापते न च कम्पसमानाश्रय इति प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सहसान्नि
विष्टः शब्दः समानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते कथं । विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे संतानोपपत्तेश्चेति चा
र्थः न व्याख्यातं यदि रूपादयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन्समासे समुदाये योपयाजातीयकः

संनिविष्टः तस्य तथा जातीयस्यैव ग्रहणेन भावितत्वं शब्दस्वरूपादिवत् तत्र योऽयं विभाग एकत्वेनानारूपाभिन्न
४७ रूपतयो विधर्मांशाः शब्दा अभिव्यज्यमानाः रूप्यंते यच्च विभागांतरं सरूपाः समानश्रुतयः स धर्मांशः शब्दास्ती
व्रमंदधर्मतया भिन्नाः रूप्यंते तदुभयं नोपपद्यते नानात्वतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति
47 अस्ति चायं विभागो विभागांतरं च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रातिपदिकत्वं रूपादिभिः सह शब्दः सान्निविष्टो मज्य
ते इति द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च तत्र वर्णात्मनि तावत् विकारादेशोपदेशात्संशयः दध्य
त्रेति केचिदिकारस्त्वं हित्वा यत्त्वमापद्यते इति विकारं मन्यंते केचिदिकारस्य प्रयोगविषये यत्ते यादिकारः स्था
नं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति उभ
यमिदमुपदिश्यते तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति आदेशोपदेशस्तत्त्वं विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमानं
सत्यन्वये किंचिन्निवर्तते किंचिदुपजायते इति शक्येत विकारोऽनुमातुं न चान्वयो गृह्यते तस्मादिकारो नास्तीति
भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः विवृतकरण इकार ईषत्स्पृष्टकरणो यकारः ताविमौ पृथ
क्करणाख्येन प्रयत्नेनोच्चारणीयौ तयोरेकस्याप्रयोगेऽन्यतरस्य प्रयोग उपपन्न इति अविकारे चाविशेषः य

त्रेमा विकारप्रकारेण विकारस्तौ यतस्तेयच्छतिमायंस्त इति इकार इदमिति च यथा विकारस्तौ इच्छायंतिव्याह
रति उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषोपपत्तेः यो नु च्छ्रुतिरिष्टा सादेशोपपत्तिः प्रयुज्यमानानामनुगमाच्च न खल्वविकारः प्रयुज्यमानो य
कारतामापद्यमानो गृह्यते किं तर्हि इकारप्रयोगो यकारः प्रयुज्यते तस्मादविकार इति अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः
नाविक्रियंते वर्णा इति न चैतस्मिन्पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासंभवो येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति न खलु वर्णस्य व
र्णांतरं कार्यं न हीकाराद्यकार उत्पद्यते यकाराद्वेकारः एवं कस्थाने प्रयत्नोत्पाद्या ह्येते वर्णास्ते चान्योन्यस्य स्था
नेप्रयुज्यत इति युक्तं एतावच्चैतत्परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयं चैतन्नास्ति तस्मान्न संति व
र्णविकाराः वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमु
दायस्य धात्वलक्षणस्य कार्याद्विपर्यये वर्णांतरसमुदायेन परिणामो न कार्यं शब्दांतरस्य स्थाने शब्दांतरं प्रयुज्यते तथा
वर्णस्य वर्णांतरमिति अतश्च न संति वर्णविकाराः प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टं यथा
हेहस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येनाविकारत्वमनुमीयते इति न्यूनसमाधिकोपलब्धौ विकाराणामहेतुः इत्याविकार
न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यंते तेन तद्रूपं विकारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टांतः अत्रनो

दाहरणंसाधर्म्यहेतुरस्तिनवैधर्म्यात् अनुपसंहृतश्चहेतुर्दृष्टांतेनसाधकइति प्रतिदृष्टांतेवाप्रतिपक्षःप्रसज्येत
४८ यथानडुहस्थानेऽश्वोवोढेतिप्रयुक्तेनतद्विकारोभवति एवमिवर्णस्यस्थानेयकारःप्रयुक्तोनविकारइति नचा
48 त्रातिप्रसंगहेतुरस्तिदृष्टांतःसाधकोनप्रतिदृष्टांतइति द्रव्यविकारोदाहरणंच नातुल्यप्रकृतीनांविकारविकल्पा
त् अतुल्यानांद्रव्याणांप्रकृतिभावोविकल्पते विकारश्चप्रकृतीरनुविधीयते नतुइवर्णमनुविधीयते यका
रः तस्मादनुदाहरणंद्रव्यविकारइति द्रव्यविकारेवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः यथाद्रव्यभावेनतुल्यायाःप्रकृतेर्विका
रवैषम्यं एवंवर्णभावेनतुल्यायाःप्रकृतेर्विकारविकल्पइति नविकारधर्मानुपपत्तेः अयंविकारधर्मोद्रव्यसामा
न्येयदात्मकंद्रव्यंमृद्वासुवर्णंवातस्यात्मनोन्वयेपूर्वोव्यूहोनिवर्तते व्यूहांतरंचोपजायते तंविकारमाचक्ष्महे नव
सा र्णसामान्येकश्चिच्छब्दात्मान्वयीयइत्त्वंजहातियत्वंचापद्यते तत्रयथासतिद्रव्यभावेविकारवैषम्येनानडुहोऽश्वोवि
कारोविकारधर्मानुपपत्तेः एवमिवर्णस्यनयकारोविकारोविकारधर्मानुपपत्तेरिति इतश्चनसंतिवर्णविकाराः वि
कारप्राप्तानामपुनरापत्तेः अनुपपन्नापुनरापत्तिः कथं पुनरापत्तेरनुमानादिति इकारोयकारत्वमापन्नःपुनरि
स्य कारोभवति नपुनरिकारस्यस्थानेयकारस्यप्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यत्रानुमानंनास्ति सुवर्णादीनांपुनरापत्तेरहेतुः अन

नुमानादिति नेदं ह्यनुमानं सुवर्णं कुंडलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुंडलत्वमापद्यते एवमि
कारेपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानं यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भवति किमेवं ए
वं वर्णानां न पुनरापत्तिः अयमस्तु वर्णेष्वपुनरापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेका
त् अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेन धर्मेणोपजायमानेन धर्मि भवति नैवं कश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेत्वेनोपजायमानेन य
त्वेन धर्मी गृह्यते तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यत इति वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः वर्णविकारा
अपि वर्णत्वं न व्यभिचरंति यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य कुंडलरुचकौ सु
वर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य एवमिकारयकारौ कस्य वर्णात्मनो धर्मौ वर्णत्वं सामान्यं न तस्येमौ वर्णौ भवितुमर्हतः
न चानिवर्त्तमानो धर्म उपजायमानस्य प्रकृतिः तत्रानिवर्त्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति इतश्च
वर्णविकारानुपपत्तिः नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् नित्या वर्णा इत्येतस्मिन्पक्षे इकारयकारौ वर्णौ
उभयोर्नित्यत्वाद्विकारानुपपत्तिरनित्यत्वे विनाशित्वात्कः कस्य विकार इति अथानित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यन
वस्थानं वर्णानां किमिदमनवस्थानं वर्णानां उत्पद्य निरोधः उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य नि

स्थानेइकारउत्पद्यतेइतिकः कस्यविकारः तदेतदवगृह्यसंधानेसंधायचावग्रहेवेदितव्यमिति नित्यपक्षेतौतुवत्समा
४९ धिः नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः नित्यावर्णानविक्रियंतेइतिविप्रति
५५ षेधः यथानित्यत्वेसतिकिंचिदतीन्द्रियमिन्द्रियग्राह्याश्च वर्णाः एवंनित्यत्वेसतिकेचिन्नविक्रियंते वर्णास्तुवि
क्रियंतेइति विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः नित्यंनोपजायतेनापैति अनुपजनापायधर्मकं अनित्यंपुनरुपजना
पाययुक्तं नचांतरेणोपजनापायौविकारःसंभवति तद्यदिवर्णाविक्रियंतेनित्यत्वमेषांनिवर्त्तते अथनित्याअवि
कारधर्मत्वमेषांनिवर्त्ततेसोयंविरुद्धोहेत्वाभासोधर्मविकल्पइति अनित्यत्वपक्षेसमाधिः अनवस्थायित्वेचवर्णो
पलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः यथानवस्थायिनांवर्णानांश्रवणंभवति एवमेषांविकारोभवतीति असंबंधादस
मर्थाअर्थप्रतिपादिकावर्णोपलब्धिर्नाविकारेणासंबन्धादसमर्थाग्राह्यमाणावर्णविकारमनुमापयेदिति तत्र
यादृशमिदंगन्धगुणापृथिवी एवंशब्दसुखादिगुणापीति तादृगेतद्भवतीति नचवर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौवर्णांतरस्य
प्रयोगस्यानिवर्त्तिका योयमिवर्णनिवृत्तौयकारस्यप्रयोगोयद्ययंवर्णोपलब्ध्यानिवर्त्तेततदातत्रोपलभ्यमानइ
वर्णोपत्वमापद्यत इतिगृह्येत तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति विकारधर्मित्वेनित्यत्वाभावात्कालांत

रेविकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः तद्धर्मविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः नखलुविकारधर्मकंनित्यमुपलभ्यतइति वर्णोपलब्धिवदि
त्तिनयुक्तःप्रतिषेधःअवर्णेहेइदाधि अत्रेतिप्रयुज्यचिरंस्थित्वाततःसंहितायांप्रयुंक्ते दध्यत्रेति चिरनिवृत्तेचायमिवर्णो
यकारःप्रयुज्यमानः कस्यविकारइतिप्रतीयते कारणाभावात्कार्याभावइत्यनुयोगःप्रसज्यतेइति. इतश्चवर्णविका
रानुपपत्तिः प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणां इकारस्थानेयकारः श्रूयतेयकारस्थानेखल्विकारोविधीयतेविध्यातित
द्यदिस्यात् प्रकृतिविकारभावोवर्णानांतस्यप्रकृतिनियमःस्यात्. दृष्टोविकारधर्मित्वेप्रकृतिनियमइति अनिय
मोनियमान्नित्योनियमः योयंप्रकृतेरनियमउक्तःसनियतोयथाविषयंव्यवस्थितः नियतत्वान्नियमइतिभवति ए
वंसत्यनियमोनास्ति तत्रयदुक्तंप्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति नियमानियमविरोधादनियमेनियमाच्चा
प्रतिषेधः नियमइत्यर्थाभ्यनुज्ञा अनियमइतितस्यप्रतिषेधः अनुज्ञातनिषिद्धयोश्चव्याघातादनर्थान्तरत्वं
नभवति अयंनियमश्चानियतत्वान्नियमोनभवतीति नात्रार्थस्यतथाभावःप्रतिषिध्यते किंतर्हितथाभूतस्यार्थ
स्यानियमशब्देनाभिधीयमानस्यनियतत्वान्नियमशब्दएवोपपद्यते सोयंनियमादनियमेप्रतिषेधोनभवती
तिनचेयंवर्णविकारोपपत्तिः परिणामात्कार्यकारणभावाद्वा किंतर्हि गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्ले

षेभ्यस्तु वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकाराः स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः सुभि घते गुणान्तरा
५. पत्तिः उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः वृद्धि
ह्रस्वस्य दीर्घः तयोर्वा प्लुतः लेशो लाघवं स्त इत्यस्ते विकारः श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा एत एव विशे
50 षा विकारा इति एत एवादेशा एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ते विभक्त्यन्ताः पदं यथादर्शनं
विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति विभक्तिर्द्वयी नाम्नी आख्यातिकी च ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणं
उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यमिति शिष्यते च खलु नाम्निक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः त
योः पदसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसंप्रत्यय इति प्रयोजनं नामपदं चाधिकृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणं
तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात्संशयः अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्तमानासु
व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्व इति शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्या
त्पदावधारणं तस्मात् याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचा
राद्व्यक्तिः व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारादुपचारः प्रयोगः या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णे

त्ति नेदं वाक्यं जातेरभिधायकस्य भेदात् भेदात्तु द्रव्याभिधायकं गवां समूह इति भेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्
चैधापत्यं ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरसत्त्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च परिग्रहः स्वत्वेनाभिसंबन्धः कौण्डि
गौ न्यस्य ब्राह्मणस्य गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात्संबन्धभेद इति उपपन्नमभिन्नात्तु जातेरिति संख्या दश गावो विंश
तिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं संख्यायते न जातेरभेदादिति वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्धत गौरिति
निरवयवत्वात्तु जातेरिति एतेनापचयो व्याख्यातः वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति द्रव्यस्य गुणयोगेन सामा
न्यस्य समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगेन जातेरिति अनुबन्धः सरूपं प्रजननसंतानो गो
र्गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थांतरं तस्य प्रतिषेधः
न तदनवस्थानात् न व्यक्तिः पदार्थः कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रयुक्ताभिधीयते सा गोशब्दार्थो या गौस्ति
ष्ठति या गौर्निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाभिधीयते किं तर्हि जातिविशिष्टं तस्मान्न व्यक्तिः पदा
र्थः एवं समूहादिषु द्रष्टव्यं यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृ
श्यते खलु सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमंचकटराजसक्तु

चंदनगंगाशाकटान्नपुरुषेषुतद्भावेपितदुपचारः अतद्भावेपितदुपचारइत्येतत्कृदस्यतेनशब्देनाभिधानइति
५१ सहचरणात् यष्टिकांभोजयेति यष्टिकासहचरितोब्राह्मणोभिधीयतइति स्थानात् मंचाःक्रोशंतीति मंचस्थाः
पुरुषाअभिधीयंते· तादर्थ्यात्· कटार्थेषुवीरणेषुव्यूह्यमानेषुकटंकरोतीति वृत्तात्· यमोराजाकुबेरोराजेतित
द्वृत्तेतइति·मानात् आढकेनमिताःसक्तवः आढकसक्तवइति धारणात्· तुलायांधृतंचंदनंतुलाचंदनमिति
सामीप्यात्· गंगायांगावश्चरंतीतिदेशोभिधीयतेसंनिकृष्टः योगात् कृष्णेनरागेणयुक्तःशाटकःकृष्णइत्यभि
धीयते साधनात्· अन्नंप्राणाइति आधिपत्यात्· अयंपुरुषःकुलंगोत्रमिति तत्रायंसहचरणाद्योगाद्वाजा
तिशब्दोव्यक्तौप्रयुज्यतइति यदिगौरित्यस्यपदस्यनव्यक्तिरर्थोस्तुतर्हि आकृतिस्तदपेक्षत्वात्सत्त्वव्यवस्था
नसिद्धेः = आकृतिःपदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात्सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः सत्त्वावयवानांतदवयवानांचनियतोव्यूहआ
कृतिःतस्यांगृह्यमाणायांसत्त्वव्यवस्थानंसिध्यति अयंगौरयमश्वइतिनागृह्यमाणायां यस्याग्रहणात्सत्त्व
व्यवस्थानंसिध्यतितंशब्दोभिधातुमर्हति सोस्यार्थइति नैतदुपपद्यते यस्यजात्यायोगस्तदत्रजातिविशिष्ट
मभिधीयतेगौरिति नचावयवव्यूहस्यजात्यायोगः कस्यतर्हिनियतावयवव्यूहस्यद्रव्यस्यतस्मान्नाकृतिःप

दार्थः अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः व्यक्त्याकृतिपक्षेप्यप्रसंगात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातेः जातिः पदार्थः कस्मात्
व्यक्त्याकृतिपक्षेपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसंगादिति गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयु
ज्यंते कस्मात् जातेरभावात् अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतिः यदभावात्तत्रासंप्रत्ययः स पदार्थ इति नाकृतिव्य
क्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं
शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थ इति न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यं कः खल्विदानीं पदार्थ इति व्यक्त्याकृतिजातयस्तु
पदार्थः तु शब्दो विशेषणार्थः किं विशिष्यते प्रधानांगभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति यदा हि भेदविवक्षा विशेष
गतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमंगं तु जात्याकृती यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः प्रधानमंगं तु व्यक्त्याकृती
तदेतद्बहुलं प्रयोगेष्वाकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः कथं पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षण
भेदात् तत्र तावत् व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः व्यज्यत इति व्यक्तिरिंद्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः यो गु
णविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासंभवं तद्द्रव्यं मू
र्तिः मूर्छितावयवत्वादिति आकृतिर्जातिलिंगाख्या यया जातिर्जातिलिंगानि च प्रख्यायंते तामाकृ

तिंविघात साचनान्यसत्वानांतदनवयवानांचानिपताध्दृहादिति निपतावयवव्यहः खल्वुसत्वावयवाजा
५२ तिलिंगशिरसापादेनगामनुमिन्वान्त निपतचसत्वानांतदवयवानांचानिपताध्दृहादिति निपतावयवव्य
52 हः खलुसत्वावयवैजातिलिंगशिरसापादेनगामनुमिन्वन्ति निपतेचसत्वानांव्दहेसातिगोत्वंन१व्यापतइ
ति अनाकृतिव्यंयापांजातौमृत्सुवर्णरजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्ततेजहातिपदार्थत्वमिति· समा
नप्रसवात्मिकाजातिः यासमानांबुद्धिंप्रसूतेभिन्नेष्वाधिकरणेषु यथावहूनीतरेतरतोनव्यावर्त्ततेयोर्थोनेक
त्रप्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तंतत्सामान्यं यच्चकेचिदभेदंकुतश्चिद्भेदंकरोतितत्सामान्याविशेषोजातिरिति इ
तिवात्स्यायनीयेन्यायभाष्येद्वितीयोध्यायः परीक्षितानिप्रमाणानिप्रमेयमिदानींपरीक्ष्यते तच्चात्मादी
त्यात्माविविच्यते· किंदेहेंद्रियमनोबुद्धिसंघातमात्रआत्मा आहोस्वित्तव्द्यतिरिक्तइतिकुतः संशयः व्यपदे
शस्योभयथासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रासंबन्धस्याभिधानंव्यपदेशः सद्विविधः अवयवेनसमुदायस्यमूलै
र्वृक्षस्तिष्ठतिस्तम्भैः प्रासादोध्रियतइति अन्येनान्यस्यव्यपदेशः परशुनावृश्चतिप्रदीपेनपश्यति अस्तिचा
यंव्यपदेशः चक्षुषापश्यतिमनसाविजानातिबुद्ध्याविचारयतिशरीरेणसुखदुःखमनुभवतीति तत्रनाव

धार्यते किमवयवेनसमुदायस्येहदेहादिसंघातस्य अथान्येनास्यत व्यतिरिक्तस्येति अन्येनायमन्यस्यव्यपदे
शः कस्मात्. दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्. दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोर्थो गृह्यते यमहम
द्राक्षं चक्षुषा तं स्पर्शनापि स्पृशामीति यं चास्पार्शं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति एकविषयौ चेमौ प्रत्ययावे
ककर्तृकौ प्रतिसंधीयेते न च संघातकर्तृकौ नेंद्रियेणैककर्तृकौति योसौ चक्षुषात्वगिंद्रियेण चैकार्थस्य संग्रही
ता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसंदधाति सोर्थांतरभूत आत्मा कथं पुनर्नेंद्रियेणैकक
र्तृकौ इंद्रियं खलु स्वं स्वं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसंधातुमर्हति नेंद्रियांतरस्य विषयांतरग्रहणमिति कथं
न संघातकर्तृकौ एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रतिसंहितौ वेदयते न संघातः कस्मात्. अनिवृत्तं हि सं
घाते प्रत्येकं विषयांतरग्रहणस्याप्रतिसंधानमिंद्रियांतरेणेवेति नाविषयव्यवस्थानात्. न देहादिसंघातादन्यः
श्चेतनः कस्मात् विषयव्यवस्थानात् व्यवस्थितविषयाणींद्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते यच्च
यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते. तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षुः रूपं पश्यति एवं घ्राणादि
ष्वपीति तानींद्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इंद्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथा

चावात् एवंसमातादिकमन्येनचेतनेनसंदिग्धत्वादहेतुः योयोमेद्रियाणांभावाभावयोर्विषयपरिहारस्यतथाभावः स
५३ किंचेतनत्वादाहोस्विच्चेतनोपकरणानांपरिहारनिमित्तत्वादितिसंदिह्यते तेचैनोपकरणत्वेपीन्द्रियाणांपरिहारनि
मित्तत्वादुपपत्तुमर्हति यच्चोक्तं विषयव्यवस्थानादिति तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः यदिखल्वेकमि
न्द्रियमव्यवस्थितविषयंसर्वज्ञंसर्वविषयग्राहिचेतनंस्यात् कस्ततोन्यंचेतनमनुमातुंशक्नुयात् यस्मात्तुव्यव
स्थितविषयाणीन्द्रियाणितस्मात्तेभ्योन्यश्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राहीविषयव्यवस्थितितोऽनुमीयते तत्रे
दमभिज्ञानमस्याख्येयंचेतनवृत्तमुदाह्रियते यस्त्वप्रदर्शीखल्वयंरसंगन्धंवा पूर्वंगृहीतमनुमिनोतिगन्धप्रतिवेदी
चरसप्रत्सावनुमिनोति एवंविषयशेषेपिवाच्यं रूपंदृष्ट्वागंधंजिघ्रति घ्रात्वाचगंधंरूपंपश्यति तदेवमविशे
षपर्यायंसर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृकंप्रतिसंधत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयप्रत्यया
श्चनानाविषयानात्मकर्तृकान्प्रतिसंदधाति प्रतिसंधायवेदयते सर्वार्थविषयंचप्रशास्त्रंप्रतिपद्यते अर्थमविष
यस्तंश्रोत्रस्यक्रमभाविनोवर्णान्श्रुत्वापदवाक्यभावंप्रतिसंधायशब्दार्थव्यवस्थांचबुध्यमानोनेकार्थविषय
मर्थंजातमग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेणगृह्णातिसेयंसर्वज्ञस्यज्ञेयाव्यवस्थानुपदंनशक्यापरिक्रमितुं आकृ

त्तिमात्रं तदाहतं तत्र यदुक्तमिंद्रियचैतन्ये सति किमन्येन चेतनेनेति तदयुक्तं भवति इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न दे
हादिसंघातमात्रं शरीरदाहे पातकाभावात् शरीरग्रहणेन शरीरेंद्रियबुद्धिवेदनासंघात प्राणिभूतो गृह्यते प्राणि
भूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावः तत्फलेन कर्त्तुरसंबंधात् अकर्त्तुश्च संबंधात् श
रीरेंद्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धेन खल्वन्यः संघात उत्पद्यते ऽन्यो निरुध्यते उत्पादनिरोधसंततिभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते दे
त्वा हादिसंघातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् अनन्याधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति एवं च सति यो देहादिसंघातः प्राणिभूतो
हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन संबध्यते यश्च संबध्यते न तेन हिंसा कृता तदेवं सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रस
ज्यते सति च सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् त
द्यदि देहादिसंघातमात्रं सत्त्वं न स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् अनिष्टं चैतत् तस्माद् देहादिसंघातव्यतिरिक्त आत्मा
नित्य इति तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वात् यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि शरीरदा
हे पातकं न भवेद्दग्धुः कस्मात् नित्यत्वादात्मनः न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्वमस्य न भव
ति सेयमेकस्मिन्पक्षे हिंसा निष्फला अन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति न कार्याश्रयकर्त्तृवधात् न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य व

घोहिंसा अपि त्वनुच्छित्ति धर्मकस्यस त्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिंद्रियाणामुपघा
५४ 54 तः पीडा वैकल्यलक्षणाः प्रबंधोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा न घोहिंसेति कार्यं तु सुखदुःखसंवेदनं तस्यायत
नमधिष्ठानमाश्रयः शरीरं कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिंद्रियाणां च घोहिंसा नानित्यस्या
त्मनः तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तान्नित्यत्वादित्येतदयुक्तं यस्य सत्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहान
मकृताभ्यागमश्च दोषः एतावच्चैतत्स्यात् सत्वोच्छेदो वा हिंसा अनुच्छित्ति धर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रय
कर्तृवधो वा न कल्पांतरमस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति अपवा कार्याश्रयकर्तृवधादिति
कार्याश्रयो देहेंद्रियबुद्धिसंघातोऽनित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं तद्भवति नत
तोऽन्यदिति स एव कर्त्ता तन्निमित्ता हि सुखदुःखसंवेदनस्याभिर्वृत्तिः न तदंतरेणेति तस्य वधः उपघातः पीडा प्रमापणं
वा हिंसैनानित्यत्वेनात्मोच्छेदः तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वादेतन्नेति इतश्च देहादिव्यतिरिक्त
आत्मा सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसंधिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तमेवैत
र्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थः इति सव्येन चक्षुषा दृष्टमथेतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् यमद्राक्षं

तमेवैतर्हि पश्यामीति इंद्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञा
नं तस्मादिंद्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः नैकस्मिन्नासास्थिव्यवस्थिते द्वित्वाभिमानात् एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थि
व्यवहितं तस्यांतौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव एकविनाशे द्वितीयाविनाशा
न्नैकत्वं एकस्मिन्नुपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहणलिंगं तस्मादेकस्य व्यवधानानुप
पत्तिः अवयवनाशेप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य कासुचिच्छाखा
सु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः दृष्टांतविरोधादप्रतिषेधः न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नि
त्यत्वप्रसंगात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवति
ष्ठंते अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टांतविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने
भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते संभवति अथवैकविनाशस्यानियमाद्द्वाविमावर्थौ तौ च पृथ
गावरणोपघातावनुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसंनिकर्षस्य भेदाद्दृश्य
भेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसंधानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानु

पपत्तिः अनुमीयते चायं देहादिसंघातव्यतिरिक्त इति इन्द्रियान्तरविकारात् कस्यचिदम्लफलस्य गृहीतसा
५५ न हचर्यैरूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसं
न्य. प्लवभूतो गृह्यते तस्येन्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः नान्यदृष्टमन्यः स्मरति न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् स्मृतिर्नाम धर्मो
५५ निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्त्तव्यो विषयः तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति तदात्मगुणसद्भावादप्रति
षेधः तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेधः आत्मनः यदि स्मृतिरात्मगुणः एवं सति स्मृतिरुपपद्यते
नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकर्तृकाणां विषयग्रहणानामप्रतिसंधानं प्रतिसंधाने वा वि
षयव्यवस्थानुपपत्तिः एकस्तु चेतनोऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः पूर्वदृष्टमर्थं स्मरतीति एकस्यानेकार्थद
र्शिनो दर्शनप्रतिसंधानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे सति सद्भावः विपर्यये चानुपपत्तिः स्मृत्याश्रयाः प्राणभृतां
सर्वे व्यवहाराः आत्मलिङ्गमुदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार इति अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य अपरि
संख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे अज्ञासिषम
हममुमर्थमिति एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञातोऽर्थो विषयो नार्थमात्रं ज्ञातवानहममुमर्थमसाव

र्थोमयाज्ञातमस्मिन्नर्थेममज्ञानमभूदिति चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समानार्थं सर्वत्रखल्वज्ञाता
ज्ञानंज्ञेयंचगृह्यते अथप्रत्यक्षेर्थेयास्मृतिस्तयात्रीणिज्ञानान्येकस्मिन्नर्थेप्रतिसंधीयंतेसमानकर्तृकाणि
ननानाकर्तृकाणिनाकर्तृकाणिकिंतर्ह्येककर्तृकाणि अद्राक्षममुमर्थंयमेवैतर्हिपश्यामि अद्राक्षमितिदर्श
नं दर्शनंसंविच्च नखल्वसंविदितेस्वेदर्शनेस्यादेतदद्राक्षमितितेखल्वेतेद्वेज्ञाने यमेवैतर्हिपश्यामीतितृतीयं
ज्ञानमेवमेकोर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानोनाकर्तृकोननानाकर्तृकः किंतर्ह्येककर्तृकइतिसोयंस्मृतिविषयोपरिसंख्यायमा
नोनैकविधमानःप्रज्ञातोर्थः प्रतिषिध्यते नास्त्यात्मास्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वादिति नचेदंस्मृतिमात्रंस्मर्तव्यमात्रविष
प्रति यं इदंखलुज्ञानप्रतिसंधानवत्स्मृतिसंधानमेकस्यसर्वविषयत्वात् एकोयंज्ञातासर्वविषयः स्वानिज्ञानानिप्रति
संधत्ते अमुमर्थंज्ञास्याम्यमुमर्थंजानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थंजिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वाध्यवस्यन्नज्ञा
सिषमिति एवंस्मृतिमपित्रिकालविशिष्टांसुस्मूर्षाविशिष्टांचप्रतिसंधत्तेसंस्कारसंततिमात्रेतुसत्त्वे उत्पद्योत्प
द्यसंस्कारास्तिरोभवंति सनास्त्येकोपिसंस्कारोयस्त्रिकालविशिष्टंज्ञानंस्मृतिंचानुभवेत् नचानुभवमंतरेणज्ञानस्य
स्मृतेश्चप्रत्यतिसंधानमहंममेतिचोत्पद्यतेदेहांतरवत् अतोनुमीयते अस्त्येकःसर्वविषयःप्रतिदेहंस्वज्ञानप्रबंधंस्मृति

प्रबन्धंचप्रतिसंधत्तइति यस्यदेहांतरेऽप्यवृत्तेरभावान्नप्रतिसंधानंभवतीति नात्मप्रतिपत्तिहेतूनांमनसिसंभवात्
५६ नदेहादिसंघातव्यतिरिक्तआत्माकस्मात् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनांमनसिसंभवात् दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रह
56 णादितिस्वेवमादीनामात्मप्रतिपादकानांहेतूनांमनसिसंभवोपतः मनोहिसर्वविषयमिति तस्मान्नशरीरेंद्रिय
मनोबुद्धिसंघातव्यतिरिक्तआत्मेति ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेःसंज्ञाभेदमात्रं ज्ञातुःखलुज्ञानसाधनान्युपपद्यं
तेचक्षुषापश्यति घ्राणेनजिघ्रति स्पर्शनेनस्पृशति एवंमंतुःसर्वविषयस्यमतिसाधनमंतःकरणंभूतंसर्वविषयं
विद्यते येनायंमन्यतइति एवंसतिज्ञातर्यात्मसंज्ञानमृष्यते मनःसंज्ञाभ्यनुज्ञायते मनसिचमनःसंज्ञानमृष्यते
मतिसाधनंत्वभ्यनुज्ञायते तदिदंसंज्ञाभेदमात्रंनार्थेविवादइति प्रत्याख्यानेवासर्वेंद्रियविलोपप्रसंगः अथमंतुःस
र्वविषयस्यमतिसाधनंसर्वविषयंप्रत्याख्यायतेनास्तीति एवंरूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपिनसंतीति
सर्वेंद्रियविलोपःप्रसज्यतइति नियमश्चानिरनुमानः योयंनियमइष्यतेरूपादिग्रहणसाधनान्यस्यसंतिमं
तिसाधनंसर्वविषयंनास्तीति अयंनिरनुमानोनात्रानुमानमस्ति येनानियमंप्रतिपद्यामहइति रूपादिभ्यश्चवि
षयांतरंसुखादय[redacted]स्तदुपलब्धौकरणांतरसद्भावः यथाचक्षुषागंधोनगृह्यतेइतिकरणांतरंघ्राणं एवंचक्षुर्घ्राणा

ष्यांरसोनगृह्यत इति करणांतरं रसनं एवं शेषेषु तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यत इति करणांतरेणाभावितव्यं त
च्चांतःज्ञानायौगपद्यात्लिंगं यच्चसुखाद्युपलब्धौ करणांतरं ज्ञानायौगपद्यात्लिंगं तस्येंद्रियाभिसंबंधे प्रत्यासन्नस्य संनिधेरसंनि
धेर्नयुगपज्ज्ञानान्युत्पद्यंते तत्र च यदुक्तमात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवादिति तदयुक्तं किं पुनरयं देहादिसंघातादन्य
न्यो नित्य उतानित्य इति कुतः संशयः उभयथा दृष्टत्वात्संशयः विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यं च प्रतिपादिते
चात्मसद्भावे संशयानिवृत्तेरिति आत्मसद्भावहेतुभिरेवास्य प्राग्देहभेदादवस्थानं सिद्धं ऊर्ध्वमपि देहभेदादवतिष्ठ
ते कुतः पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबंधाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन्जन्मन्यगृही
तेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान्प्रतिपद्यते लिंगानुमेयान् ते च स्मृत्यनुबंधादुत्पद्यंते नान्यथा स्मृत्य
नुबंधश्च पूर्वाभ्यासमंतरेण न भवति पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि सति नान्यथेति सिध्यत्येतदवतिष्ठतेऽयमूर्ध्वं
शरीरभेदादिति पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसंमीलनं विका
रो भवति एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तिर्विकारः स्यात् हेत्वभावादयुक्तं अनेन हेतुना पद्मादि
षु प्रबोधसंमीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसंप्रतिपत्तिरिति नात्रोदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं

हेतुर्नैवै धर्म्मादस्तिहेत्वभावादसंबद्धमर्थकमपार्थकमुच्यत इति दृष्टांताच्च हर्षादिनिमित्तस्याभिव्यक्तिः पाचेपमासो बतेषु
५७ हर्षादिसंप्रातिपत्तिः स्मृत्यनुबंधकृतापसात्संगृह्यते सेपं पद्मादिसंमीलनं दृष्टांतेननाभिवर्त्तते पपाचेपंननिवर्त्ततेतपा
जातस्यापीति क्रियावैजातस्यपरीणामभावाः संयोगप्रबोधसंमीलनेनोक्रियाहेतुश्चानुमेयः एवं चसत्तावैदृष्टांते
नप्रातिबिध्यते अपानार्निमित्तः पद्मादिषुप्रबोधसंमीलनाविकार इतिमतं एवमात्मनोपि हर्षादिसंप्रातिपत्तिरिति
तच्च नाभ्यशीतवर्षकालानिमित्तत्वात्पंचात्मकविकाराणां उष्णादिषुसत्सुभावात् असत्स्वभावात् तन्निमित्ताः
पंचभूतान्यनुग्रहणानि वृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसंमीलनाविकारा इति तन्निमित्ताः एवं हर्षादयोपि विकारा नि
त्ताद्भवितुमर्हंतीति तन्निमित्तमंतरेण न चान्यत्स्वोभ्यस्तस्मृत्यनुबंधान्निमित्तमस्तीति नचोत्पत्तिनिरोधकारणानु
मानमात्मनोदृष्टांतात्. नहर्षादीनां निमित्तमंतरेणोत्पत्तिः नचोष्णादिवन्निमित्तांतरोपादानं हर्षादीनां तस्मा
दयुक्तमेतत्. इतश्चानित्य आत्मा प्रत्याहाराभ्यासकृतात्स्तन्याभिलाषात् जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिंगः
स्तन्याभिलाषो गृह्यते सचनांतरेणाहाराभ्यासं कथमुत्पद्यते दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्या
सकृतात्स्मरणानुबंधादाहाराभिलाषः न च एवं शरीरमंतरेणासौ जातमात्रस्योपपद्यते तेनानुमीयते

भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोभ्यस्त इति स खल्वयमात्मा पूर्वं शरीरात्प्रेत्य शरीरांतरमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्य
स्तमाहारमनुस्मरन्स्तन्यमभिलषति तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्ध्वं देहभेदादिति अयसोयस्कां
न्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणं यथा खल्वयोभ्यासमंतरेणायस्कांतमुपसर्पति एवमाहाराभ्यासमंतरेण बालः
स्तन्यमभिलषति किमिदमयसोयस्कांताभिसर्पणं निर्निमित्तमथ निमित्तादिति निर्निमित्तं तावत् नान्यत्र प्रवृ नि॥भं
त्त्यभावात् यदि भावो भक्षणलोष्टादयोप्ययस्कांतमुपसर्पेयुर्न जातु नियमे कारणमस्तीति अथ निमित्तात्
तत्केनोपलभ्यत इति क्रियालिंगः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिंगश्च क्रियाहेतुनियमः तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः
बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते न च स्तन्याभिलाषलिंगमन्यदाहाराभ्यासकृतात्स्मरणादनुब
न्धान्निमित्तं दृष्टांतेनोपपाद्यते न चासति निमित्ते कस्यचिदुत्पत्तिः न च दृष्टांतो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते तस्मा
दयसोयस्कांताभिगमनमदृष्टांत इति अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्टमुपसर्पति किंकृ
तोस्यानियम इति यदि कारणनियमात् स च क्रियानियमलिंगः एवं बालस्यापि नियतविषयोभिलाषः कारणनि
यमाद्भवितुमर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यद्वेति दृष्टेनावशिष्यते दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहा

राभिलाषइति इतश्चनित्यआत्मा कस्मात् वीतरागजन्मादर्शनात् सरागोजायतइत्यर्थादापद्यते अयं
५८ जायमानोरागानुबद्धोजायते रागस्यपूर्वानुभूतविषयानुचिंतनंयोनिः पूर्वानुभवश्चविषयाणामन्य
58 स्मिन्जन्मनिशरीरमंतरेणनोपपद्यते सोयमात्मापूर्वशरीरानुभूतान्विषयाननुस्मरंस्तेषुतेषुरज्यते
तथाचायंद्वयोर्जन्मनोःप्रतिसंधिः एवंपूर्वशरीरस्यपूर्वतरेण पूर्वतरस्यपूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिश्चेतन
स्यशरीरयोगः अनादिश्चरागानुबन्धइतिसिद्धंनित्यत्वमिति कथंपुनर्ज्ञायते पूर्वानुभवविषयानुचिंतनजनितो
जातस्यरागोनपुनः सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः यथोत्पत्तिधर्मकस्यद्रव्यस्यगुणाःकारण[illegible]त उत्पद्यंते
तथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनोरागः अत्रायमुदितोऽनुवादोनिदर्शनार्थः नसंकल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनां न
खलुसगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनोरागस्यच कस्मात् संकल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनां अयंखलुप्रा
णिनांविषयानासेवमानानांसंकल्पजनितोरागोगृह्यते संकल्पपूर्वानुभूतविषयानुचिंतनयोनिः तेना
नुमीयते जातस्यापिपूर्वानुभूतार्थचिंतनकृतोरागइति आत्मोत्पादाधिकरणात्तुरागोत्पत्तिर्भवन्ती
संकल्पादन्यस्मिन्रागकारणेसतिवाच्याकार्यद्रव्यगुणवत् नचात्मोत्पादःसिद्धो नापिसंकल्पादन्यद्राग

कारणमस्ति तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरिति अथापि संकल्पादन्यद्रागकारणं धर्मलक्ष
णमदृष्टमुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगोऽप्रत्याख्येयः तत्र हि तस्य निर्वृत्तिः नास्मिन्जन्मनि तन्मय
त्वाद्राग इति विषयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यत इति जातिविशेषाच्च रागविशेष इति कर्म
खल्विदं जातिविशेषनिर्वर्तकं तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं विज्ञायते तस्मादनुपपन्नं संकल्पादन्यद्रागकारणमिति
अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तं स्वकृतकर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं तत्परीक्ष्यते किं घ्रा
णादिवदेकप्रकृतिकं उत नानाप्रकृतीति कुतः संशयः विप्रतिपत्तेः संशयः पृथिव्यादीनि भूतानि सं
ख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति किं तत्र तत्त्वं पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः तत्र मानुषं शरीरं पा
र्थिवं कस्माद्गुणान्तरोपलब्धेः गन्धवती पृथिवी गन्धवच्च शरीरं अबादीनामगन्धत्वात् तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात्
न त्विदमबादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पंचानां भूतानां संयोगे
सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पंचानां नानाविध इति आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीरा
णि तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतंत्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयो नाबादिसंयोगमंतरे

राणिव्याप्तानीति पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः निश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकं गन्धक्लेदपाकव्यूह
५१ वकाशदानेभ्यः पांचभौतिकं तद्इमे संदिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान्सूत्रकारः कथं संदिग्धाः सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मो
59 पलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषेधात्संनिहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति तदिदमनेकभू
तप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात्स्यात् नत्विदमित्थंभूतं तस्मात्पार्थिवं गुणांतरो
पलब्धेः श्रुतिप्रामाण्यात् सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतादित्यत्र मंत्रे पृथिवीं ते शरीरमिति श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकार
स्य प्रलयाभिधानमिति सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमीत्यत्र मंत्रांतरे पृथिवीं ते शरीरमिति श्रूयते सेयं कारणाद्वि
कारस्य सृष्टिरभिधीयत इति स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्यारंभदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेक
कार्यारंभानुपपत्तिः अथेदानीमिंद्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यंते किमाव्यक्तिकान्याहोस्विद्भौतिका
नीति कुतः संशयः । कृष्णसारे सत्युपलंभाद्व्यतिरिच्य चोपलंभात्संशयः कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते
रूपोपलब्धिः उपहते चानुपलब्धिरिति व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषयस्योपलंभो न कृष्णसारप्राप्त
स्य न चाप्राप्यकारित्वमिंद्रियाणां तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात्संभवति एवमुभयधर्मोपलब्धेः संशयः

अभौतिकानीत्याह· कस्मात्· महदणुग्रहणात् महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोधपर्वतादि अ
णिव त्वणुतरमणुतमं चाणु गृह्यते न्यग्रोधधानादि तदुभयमप्युपलभ्यमानं चक्षुषोऽभौतिकत्वं साधयते भौतिकं ह
यावत्तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु विभुत्वात्सर्वं व्यापकमिति न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभु
त्वं चेन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुं इदं खल्वु रश्म्यर्थसंनिकर्षविशेषात्तद्ग्रहणं तयोर्महदण्वोर्ग्रहणं चक्षूरश्मे
रर्थस्य च संनिकर्षविशेषाद्भवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्म्यर्थसंनिकर्षस्यावरणालिङ्गः चाक्षुषो
हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृत्तमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह तदनुप
लब्धेरहेतुः रूपस्पर्शवद्धि तेजो महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति प्रदीपवत्प्रत्यक्षत उपलभ्येत चाक्षु
षो रश्मिर्यदि स्यादिति नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः संनिकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन
लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृ
थिव्याश्चाधोभागस्य द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महदनेक
द्रव्यवत्त्वाद्विषक्तावयवमाप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हे

मंतात्रिशिशिरोत्कृष्येते तथाविधमेव च तैजसं द्रव्यमनुद्भूतरूपं सहरूपेणानोपलभ्यते स्पर्शस्तुयोष्ण उपलभ्यते
तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात्गमीमवसंतेत्कृष्येते यत्र त्वेषामेवाति अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्चरूपोपलब्धिः
६ यत्ररूपंचद्रव्यंचतदाश्रयः प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूपविशेषस्तु यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्चद्रव्यस्य
क्वचिदनुपलब्धिः सरूपधर्मोयमुद्भवसमाख्यात इति अनुद्भूतरूपश्चायंनायनोरश्मिः तस्मात्सप्रत्यक्षतोनोप
60 लभ्यत इति दृष्टश्चतैजसो धर्मभेदः उद्भूतरूपस्पर्शप्रत्यक्षंतेजो यथादित्यरश्मयः उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शंचप्रत्यक्षं य
थाप्रदीपरश्मयः उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षं यथावादिसंयुक्तंतेजः अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषोरश्मि
रिति कर्मकारितश्चेन्द्रियाणांव्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः यथाचेतनस्यार्थोविषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूत
श्चकल्प्यते तथेन्द्रियाणिव्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थश्चरश्मेश्चाक्षुषस्यव्यूहः रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्चव्यवहारप्रक्लृप्त्य
र्थाद्रव्यविशेषेचप्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्था सर्वद्रव्याणांविश्वरूपोव्यूहइन्द्रियवत्कर्मकारितः पुरुषा
र्थतन्त्रः कर्मतुधर्माधर्मभूतंचेतनस्योपभोगार्थमिति अव्यभिचाराच्चप्रतीघातोभौतिकधर्मः यश्चावरणोपलं
भादिन्द्रियस्यद्रव्यविशेषेप्रतीघातः सभौतिकधर्मोनभूतानिव्यभिचरातिनाभौतिकंप्रतीघातधर्मकंदृष्टमि

त्ति अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी भौतिकाभौतिकयोः समानत्वादिति यदपि मन्यते प्रतिघाताद्भौतिकानीन्द्रिया
णि अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्तं दृष्टश्चाप्रतिघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः तन्न युक्तं कस्मा तो
त त्. यस्माद्भौतिकस्यापि न प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनां स्थाल्यादिषु पाचक
स्य तेजसो प्रतिघातः उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात् मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपल
ब्धिः न प्रधानेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे मध्यंदिनोल्काप्रकाशो नो
पलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः एवं महदनेकद्रव्यवत्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकार
णे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तान्तरतः तच्च व्याख्यातम् अनुद्भूतस्पर्शस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धि
रिति अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणं यो हि ब्रवीति लोष्टप्रकाशो मध्यंदिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नो
पलभ्यत इति तस्यैतत्स्यात् न रात्रावप्यनुपलब्धेः अप्यनुमानतोऽनुपलब्धेरिति एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्ट
प्रकाशो नास्ति न त्वेवं चक्षुषो रश्मिरिति उपपद्यते चैवं वाह्यप्रकाशानुग्रहणाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति
तोऽनुपलब्धिः वाह्येन प्रकाशेनानुग्रहीतं चक्षुर्विषयग्राहकं तदभावेऽनुपलब्धिः सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्प

र्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषा ग्रहणं रूपस्यानुद्भूतत्वात् सेयं रूपानभिव्यक्तौ रूपाश्रयस्य द्रव्य
६१ स्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेर्हेतुरस्त्येतदयुक्तं कस्मात्पुनरभिभवोऽनुपलब्धिकारणं चाक्षुषस्य
रश्मेर्नेत्युच्यत इति अभिव्यक्तौ चाभिभवात् बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायां चेति चार्थः यद्रूपमभिव्यक्तमु
५ द्भूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विपर्यये त्वभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाद्बाह्यानुपलभ्यमानं बा ल
ह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुपपन्नं अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति नक्तंचरनयनरश्मिदर्श
नाच्च दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तंचराणां वृषदंशप्रभृतीनां तेन शेषस्यानुमानमिति जातिभेदवदि
न्द्रियभेद इति चेत् धर्मभेदमात्रं चानुपपन्नं आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति इंद्रियार्थसंनि
कर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्तिः कस्मात् अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः तृणा
दि सर्पद्द्रव्यं काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यवहितेन संनिकृष्यते व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति यदि
च रश्म्यर्थसंनिकर्षो ग्रहणहेतुः स्यात् न व्यवहितस्य संनिकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटि
कान्तरितोपलब्धिः सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि अत एवाभौतिकानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिक

धर्म इति न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात्
प्राप्यकारित्वेपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात् अप्रतीघातात्सन्निकर्षोपपत्तिः न च का
चोभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टभ्नाति सोप्रतिहन्यमानः सन्निकृष्यत इति यथ च मन्यते न भौतिकस्याप्रतीघातः तन्न आदि
त्यरश्मेः स्फटिकान्तरेपि दाह्येऽविघातात् आदित्यरश्मेरविघातात्स्फटिकान्तरितेप्यविघातात्दाह्येऽविघातात् आवि
बन्ध घातादिति च पदाभिसंभेदाद्वाक्यभेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति आदित्यरश्मेः कुंभादिषु न प्रतिहन्यते अविघा
तात्कुंभस्थमुदकं तपति प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्योष्णस्पर्शस्य ग्रहणं तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति स्फटिकान्तरिते
पि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः अप्रतीघातात्प्राप्तस्य ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्थं च द्रव्यमाग्ने
येन तेजसा दह्यते तत्राविघातात्प्राप्तिः प्राप्तौ तु दाहो नाप्राप्यकारि तेज इति अविघातादिति च केवलं पदमुपादी
यते कोयमविघातो नाम अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्यस्याविष्टंभः क्रियाहेतोरप्रतिब
न्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शग्रहणं न चेन्द्रियेणासंनिकृष्टस्य द्रव्यस्य
स्पर्शोपलब्धिः दृष्टौ च परिस्पंदपरिस्रवौ तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नायनरश्मेरप्रतिघाताद्भित्त्वार्थेन सह सन्नि

कर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति नेतरेतरधर्मप्रसंगात् काचाभ्रपटलादिवत्कुड्यादिभिरप्रतीघातः कुड्यादिवत्का
६२ चाभ्रपटलादिभिः प्रतीघात इति तन्नियमे कारणं वाच्यमिति आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवन्न
त्तदुपलब्धिः आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वो धर्मो नियमदर्शनात् प्रसादस्य वा स्वो धर्मो रूपोपलंभनं
यथादर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोपलंभनं प्रतिबिम्बग्रहणाख्य
मादर्शरूपानुग्रहात्तन्निमित्तं भवति आदर्शरूपोपघाते तदभावात्कुड्यादिषु च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति
एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षुरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतीघातो द्रव्यस्वभावानियमादिति दृष्टानुमिता
नां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्ष्यमाणेन दृष्टानुमिता अर्थाः
शक्या नियोक्तुमेवं भवतीति नापि प्रतिषेद्धुमेवं न भवतीति नहीदमुपपद्यते गन्धवद्रूपोपि चाक्षुषो भवत्वि
ति गन्धवद्रूपं चाक्षुषं माभूदिति अग्निप्रतिपत्तिवद्धूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्ति
वद्धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि माभूदिति किंकारणं यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वो भावः स्वो धर्म इति तथा
भूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति यथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवता देशि

तैकाचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो मा भूदि-
ति न दृष्टान्तभित्ताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतीघाताप्रतिघातयोर्हेतुपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापके व्यवहितानुपल-
ब्ध्यानुमीयते कुड्यादिभिः प्रतीघातो व्यवहितोपलब्ध्यानुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति अथा-
पि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा कुतः संशयः स्थानान्यत्वेनानात्वादेकत्वेनाप्यनेकस्थानत्वाच्च
संशयः बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च सन्नेको वयवी चेति तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थाने-
षु संशय इति एकमिन्द्रियं त्वगव्यतिरेकात् त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्मात् अव्यतिरेकात् न त्वचा किंचिदिन्द्रि-
याधिष्ठानं न प्राप्तं न चासत्यां त्वचि किंचिद्विषयग्रहणं भवति यया सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि यस्यां च
सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगेकमिन्द्रियमिति नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः स्पर्शोपलब्धिलक्षणायां सत्यां
त्वचि गृह्यमाणे त्वगिन्द्रियेण स्पर्शे इन्द्रियान्तरार्थाः रूपादयो न गृह्यन्ते ऽन्धादिभिः न स्पर्शग्राहकादिन्द्रियादिन्द्रिया-
न्तरमस्तीति स्पर्शवदन्धादिभिर्न गृह्येरन् रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं त्वगिति त्वगवयवविशेषेण
धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः यथा त्वचो ऽवयवविशेषेणः कश्चित् चक्षुषि संनिकृष्टो धूमस्पर्शं गृह्णाति नान्य

न्यः एवं च चोविषयविशेषाः रूपादिग्राहकास्तेषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यंते रूपादय इति व्याहतत्वादहेतुः त्वगव्यतिरे
६३ 63 केरेकादेकमिंद्रियमित्युक्तानां त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरिति उच्यते एवं च सति नानाभूतानि
विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्याभावात्तदुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वो वाद उत्तरवा
देन व्याहन्यते इति संदिग्धश्चाव्यतिरेकः पार्थिव्यादिभिरपि भूतैरिंद्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषय
ग्रहणं भवतीति तस्मान्न त्वगेका सर्वविषयमेकमिंद्रियमिति न युगपदर्थानुपलब्धेः आत्मा मनसा संबध्यते
मन इंद्रियेणेंद्रियं सर्वार्थैः सन्निकृष्टमिति आत्मेंद्रियमनोर्थसंनिकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्युः न च युगपद्रूपादयो
गृह्यंते तस्मान्नैकमिंद्रियं सर्वविषयमस्तीति असाहचर्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिंद्रियं सर्वविषयकं साहच
र्ये हि विषयग्रहणानामन्धाद्युपपत्तिरिति विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका न खलु त्वगेकमिंद्रियं व्याघातात् त्वचा रू
पाण्यप्राप्तानि गृह्यंते इति अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसंगः स्पर्शादीनां च प्राप्तानां ग्रहणाद्रूपादी
नामप्राप्तानामग्रहणमिति प्राप्तं व्याभिकारित्वमिति चेत् आवरणानुपपत्तेर्विषयमात्रस्य ग्रहणं अथा
पि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यंते रूपाणि त्वप्राप्तानीति एवं सति नास्त्यावरणं आवरणानुपपत्तेश्च

रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्याव्यवहितस्य चेति दूरांतिकानुविधानं च रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात् अप्राप्तं
त्वचाप्रकाशते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणमंतिके च ग्रहणमिति चेत्तन्न स्यादिति प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्था
पना हेतुरप्युपादीयते इंद्रियार्थपंचत्वात् अर्थः प्रयोजनं तत्पंचविधमिंद्रियाणां स्पर्शनेनेंद्रियेण स्पर्श
ग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यत इति रूपग्रहणप्रयोजनं चक्षुरनुमीयते स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव गन्धो
न गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमीयते न त्रयाणां ग्रहणेन तैरेव रसो गृह्यत इति रसग्रहणप्रयो
जनं रसनमनुमीयते न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः श्रूयत इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते एवमिं
द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात्पंचैवेंद्रियाणि न तदर्थबहुत्वात् न खल्विन्द्रियार्थपंच
त्वात्पंचेंद्रियाणीति सिध्यति कस्मात् तेषामर्थानां बहुत्वात् बहवः खल्विमे इंद्रियार्थाः स्पर्शास्ताव
च्छीतोष्णानुष्णशीता इति रूपाणि शुक्लहरितादीनि गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः रसाः कटुकादयः श
ब्दा वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः तद्यस्येन्द्रियार्थपंचत्वात्पंचेंद्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वा
द्बहूनीन्द्रियाणि प्रसज्यंत इति गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः

कृतव्यवस्थानां गंधादीनां घ्राणग्राह्यादिग्रहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राहकांतराणि प्रयोज न
९४ यंति अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थैकदेशः अर्थैकदेशं चाश्रित्य विषयपंचत्वमात्रं भवान्प्रतिषेधति
६४ तस्मादयुक्तोऽयं प्रतिषेध इति कथं पुनर्गंधत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गंधादय इति स्पर्शः ख
ल्वयं त्रिविधः शीत उष्णोऽनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन संगृहीतः गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्ण
स्यानुष्णाशीतस्य वा ग्रहणं ग्राहकांतरं प्रयोजयति स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वात् येनैव शी
तस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति एवं गंधत्वेन गंधानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दानामिति गंधादि
ग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राहकांतराणि प्रयोजकानि तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपंचत्वात्पंचेन्द्रि
याणीति यदि सामान्यं संग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणां विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वं विषयत्वेनाहि सामान्येन
गंधादयः संगृहीता इति नबुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपंचत्वेभ्यः न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृत
व्यवस्थो विषयो ग्राहकांतरनिरपेक्ष एकसाधनग्राह्योऽनुमीयते अनुमीयते च पंच गंधादयो गंधत्वादिभिः
स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था इन्द्रियांतरग्राह्यास्तस्मादसंबद्धमेतत् चायमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्धिलक्षणापंच

त्वादिति बुद्धिपर एवं लक्षणानि विषयग्रहणलिंगत्वादिंद्रियाणां तदेतादिंद्रियाणां पंचत्वादिंस्ये तस्मिन्सूत्रे कृत
भाष्यमिति तस्माद्बुद्धिलक्षणानां पंचत्वात्पंचेंद्रियाणि आधिष्ठानान्यपि खलु पंचेंद्रियाणां स त्वगति
धिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिंगं कृष्णसाराधिष्ठानं चक्षुर्बहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिंगं नासाधिष्ठानं घ्राणं
जिह्वाधिष्ठानं रसनं कर्णच्छिद्राधिष्ठानं श्रोत्रं गंधरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिंगत्वादिति गतिभेदाद
पींद्रियभेदः कृष्णसारोपात्तं बहिश्चक्षुर्बहिर्निःसृत्य स्वस्याधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति स्पर्शनादीनि त्व
गिंद्रियाणि विषयाख्यां स्वाश्रयोपसर्पणात्प्रत्यासीदंति संतानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तेरिति आकृतिः
खलु परिमाणमपि पंचधा स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि
चक्षुः कृष्णसाराश्रयं बहिर्निःसृतं विषयव्यापि श्रोत्रं नान्यदाकाशात् तच्चाविभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं
पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यंजकमिति जातिरिति योनिं प्रचक्षते पंचखल्विंद्रिययो
नयः पृथिव्यादीनि भूतानि तस्मादुक्तात्पंचत्वादपि पंचेंद्रियाणीति सिद्धं कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृती
नींद्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यं दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणा

विशेषाभिव्यक्तिनियमः वायुः स्पर्शव्यंजकः आपो रसव्यंजिकाः तेजो रूपव्यंजकं पार्थिवं किंचिद्द्रव्यं कस्य
६५ चिद्द्रव्यस्य गंधव्यंजकं अस्ति चायमिन्द्रियाणां स्वतगुणाविशेषोपलब्धिनियमः तेन स्वतगुणाविशेषो
65 पलब्धेर्मन्यामहे स्वतःप्रवृत्तीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति गंधादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टं उद्देश
स्य पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे चानेकगुणत्वे समानं इत्यत आह गंधरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः
पृथिव्याः अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्ति विपरिणामः आ
काशस्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्यन्तेभ्य इति कथं तर्हि निर्देशः स्वतंत्राभ्यान्तियोगसामर्थ्यात् तेनोत्तरशब्दस्य परार्था
भिधानं विवक्षायते उद्देशसूत्रे हि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः शब्द इति तेनैवास्पर्शस्यानवाधितत्वात् स्पर्शपर्यन्ते पुनरुक्ते पु
योन्यस्तदुत्तरः शब्द इति न सर्वगुणानुपलब्धेः नापगुणानियोगः साधुः कस्मात् यस्य यस्तस्य येऽगुणान तेत
दात्मकेनेन्द्रियेण सर्व उपलभ्यन्ते पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्तानां गृह्यन्ते गन्धस्त्वेको गृह्यते एवं शेषेष्व
पीति कथं तर्हीमे गुणा विनियोक्तव्या इति एकैकस्य येनोत्तरोत्तरगुणासद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः
गंधादीनामेकैकोपयाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणोऽतत्तदनुपलब्धिः तेषां तत्पोस्तस्य चानुपलब्धिः